

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Νομική Σχολή

Ενιαίο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών
Κατεύθυνση: Δίκαιο του Περιβάλλοντος
Πανεπιστημιακό έτος: 2016-2017

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Αγγελικής Δ. Λιόση
Α.Μ.: 7340011416011

Τίτλος **«Αποτέφρωση νεκρών»**

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Θεοδώρα Αντωνίου

Τριμελής επιτροπή

Θεοδώρα Αντωνίου

Σπύρος Βλαχόπουλος

Βασίλειος Κονδύλης

Αθήνα 1/12/2017

Copyright © Αγγελική Λιόση, 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΔΗΛΩΣΗ ΠΕΡΙ ΜΗ ΠΡΟΣΒΟΛΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας θεωρείται η ολική ή η μερική αναπαραγωγή του έργου άλλου προσώπου ή η παρουσίαση του έργου κάποιου άλλου ως προσωπικού του γράφοντος. Η Νομική Σχολή Αθηνών λαμβάνει πολύ σοβαρά υπόψη και καταδικάζει την προσφυγή σε τέτοιου είδους πρακτικές από τους μεταπτυχιακούς φοιτητές της. Σε περιπτώσεις πρόδηλης ή εκ προθέσεως προσβολής πνευματικής ιδιοκτησίας, τα αρμόδια όργανα της Σχολής δύνανται να επιβάλουν ως κύρωση έως και την οριστική διαγραφή από το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης.

Κατά την εκπόνηση διπλωματικής εργασίας, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές οφείλουν να τηρούν τις ακόλουθες κατευθυντήριες οδηγίες:

1. Η διπλωματική εργασία πρέπει να αποτελεί έργο του υποβάλλοντος αυτήν φοιτητή.
2. Η αντιγραφή ή η παράφραση έργου τρίτου προσώπου αποτελεί προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας και συνιστά σοβαρό αδίκημα, ισοδύναμο σε βαρύτητα με την αντιγραφή κατά τη διάρκεια της εξέτασης. Στο αδίκημα αυτό περιλαμβάνεται τόσο η προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας άλλου φοιτητή όσο και η αντιγραφή από δημοσιευμένες πηγές, όπως βιβλία, εισηγήσεις ή επιστημονικά άρθρα. Το υλικό που συνιστά αντικείμενο λογοκλοπής μπορεί να προέρχεται από οποιαδήποτε πηγή. Η αντιγραφή ή χρήση υλικού προερχόμενου από το διαδίκτυο ή από ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια είναι εξίσου σοβαρή με τη χρήση υλικού προερχόμενου από τυπωμένη πηγή ή βάση δεδομένων.
3. Η χρήση αποσπασμάτων από το έργο τρίτων είναι αποδεκτή εφόσον, αναφέρεται η πηγή του σχετικού αποσπάσματος. Σε περίπτωση επί λέξει μεταφοράς αποσπάσματος από το έργο άλλου, η χρήση εισαγωγικών ή σχετικής υποσημείωσης είναι απαραίτητη, ούτως ώστε η πηγή του αποσπάσματος να αναγνωρίζεται.
4. Η παράφραση κειμένου, αποτελεί προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας.
5. Οι πηγές των αποσπασμάτων που χρησιμοποιούνται θα πρέπει να καταγράφονται πλήρως σε πίνακα βιβλιογραφίας στο τέλος της εργασίας.
6. Η προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας επισύρει την επιβολή κυρώσεων. Κατά την απόφαση επί των ενδεδειγμένων κυρώσεων, τα αρμόδια όργανα της Σχολής θα λαμβάνουν υπόψη παράγοντες όπως το εύρος και το μέγεθος του τμήματος της εργασίας που οφείλεται σε προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας. Οι κυρώσεις θα επιβάλλονται, ύστερα από γνώμη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής και εισήγηση του οικείου Τομέα, και μπορούν να συνίστανται στον μηδενισμό της διπλωματικής εργασίας (με ή χωρίς δυνατότητα επανυποβολής), τη διαγραφή από το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης, καθώς και την επιβολή πειθαρχικών ποινών, όπως η αναστολή της φοιτητικής ιδιότητας.

Βεβαιώνω ότι η διπλωματική εργασία, την οποία υποβάλλω, δεν περιλαμβάνει στοιχεία προσβολής πνευματικής ιδιοκτησίας, όπως αυτά προσδιορίζονται από την παραπάνω δήλωση, τους όρους της οποίας διάβασα και αποδέχομαι. Παρέχω τη συναίνεσή μου, ώστε ένα ηλεκτρονικό αντίγραφο της διπλωματικής εργασίας μου να υποβληθεί σε ηλεκτρονικό έλεγχο για τον εντοπισμό τυχόν στοιχείων προσβολής πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ημερομηνία

Υπογραφή Υποψηφίου

1/12/2017

Πίνακας περιεχομένων

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή.....	6
---------------	---

Κεφάλαιο 2

Σύντομη ιστορική αναδρομή της καύσεως των νεκρών.....	8
---	---

I. Η καύση στην αρχαιότητα.....	8
---------------------------------	---

Κεφάλαιο 3

Ταφή ή καύση;	11
---------------------	----

I. Η καύση στη χριστιανική εποχή.....	11
---------------------------------------	----

II. Η καύση στις ανατολικές θρησκείες.....	16
--	----

Κεφάλαιο 4

Δικαιοπολιτικές διαστάσεις της καύσεως των νεκρών.....	19
--	----

I. Καύση και ανθρώπινη αξία.....	19
----------------------------------	----

II. Καύση και θρησκευτική ελευθερία.....	33
--	----

Κεφάλαιο 5

Καύση και περιβάλλον.....	50
---------------------------	----

I. Παλαιές έρευνες.....	50
-------------------------	----

II. Πρόσφατες έρευνες.....	54
----------------------------	----

III. Περιβαλλοντική αδειοδότηση.....	61
--------------------------------------	----

IV. Χωροθέτηση.....	72
---------------------	----

Κεφάλαιο 6

Συμπεράσματα.....	80
-------------------	----

Βιβλιογραφικές αναφορές.....	82
------------------------------	----

Α΄. Ελληνική.....	82
-------------------	----

Β΄. Ξενόγλωσση.....	86
---------------------	----

Διαδικτυακές αναφορές.....	88
----------------------------	----

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Το νομικό ενδιαφέρον σχετικά προς τη διαχείριση του νεκρού σώματος του ανθρώπου θέτει αναπόφευκτα τον ερευνητή και νομοθέτη έναντι του προβλήματος του θανάτου και της ανυπαρξίας και συμπαρασύρει σε εξωνομικές αναφορές περί του νοήματος της υπέρβας. Σύμφωνα με τους υπαρκτούς θεωρητικούς, η ανθρώπινη προσέγγιση του θανάτου αποτελεί αγχογόνο επιβαρυντικό παράγοντα στη λειτουργία του ανθρώπινου ψυχισμού. Αυτή η ψυχολογική κατάσταση ενεργοποιεί τους αμυντικούς μηχανισμούς του ανθρώπου, με σκοπό την απόθεση της παραπάνω υπαρξιακής αλήθειας, δια της αναζήτησης μιας ψευδούς αίσθησης ασφάλειας στα πράγματα της καθημερινής ζωής (Βοσνιάδου, 2012:631).

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αι. οι μεγάλες αλλαγές των συνθηκών της ανθρώπινης ζωής, οφειλόμενες σε κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, συνετέλεσαν στην αύξηση της νόσησης του ανθρώπινου ψυχισμού με συνέπεια την εκδήλωση έντονων ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων. Η ύπαρξη του άγχους, ως παθογόνου παράγοντα της ανθρώπινης ψυχής με έντονες συνδέσεις φόβου απέναντι στην απειλή κάποιου κινδύνου, ερμηνεύεται ως συνέπεια της μεταπωτικής ψυχοσωματικής κατάστασης του οργανισμού του αδαμικού ανθρώπου (Κορναράκης, 2010:225).

Ωστόσο, η τάση του σύγχρονου ανθρώπου για απλουστεύσεις και γενικεύσεις δεν μπορεί να καταργήσει την πραγματικότητα του θανάτου. Αντίθετα, το ζητούμενο της υπέρβας του υποστηρίζεται πειστικά ότι επιτυγχάνεται μόνο με την κατάσταση της μνήμης του, ως θεραπευτικής μεθόδου απελευθέρωσης του ανθρώπινου πνεύματος από την έλξη του κόσμου (Σαχάρωφ, 2014:26). Αυτή η μεταπωτική μέθοδος μεταβολής της δυναμικής της αίσθησης του φόβου απέναντι στην προοπτική του θανάτου, που γεννά αγχώδεις αντιδράσεις, αποτελεί εργαλείο πνευματικής προκοπής (Κορναράκης, 2010:227).

Η διαχείριση του νεκρού σώματος σκιαγραφεί τη νομική προβολή της τελευταίας πράξης της ιστορικής διαδρομής ενός ανθρώπου. Η συζήτηση γύρω από τους τρόπους διαχείρισης του νεκρικού λειψάνου στη σύγχρονη εποχή και η θεσμοθέτηση

αυτών αποτελούν ουσιαστικά το νομικό αποτύπωμα της έκφρασης των θρησκευτικών – φιλοσοφικών πεποιθήσεων του ανθρώπου σχετικά με το μυστήριο του θανάτου. Το ζήτημα της αποτέφρωσης του νεκρού σώματος παρουσιάζει αξιοσημείωτες νομικές και κοινωνιολογικές προεκτάσεις, οι οποίες ασκούν επιρροή στη διαμόρφωση των σύγχρονων αντιλήψεων για την αξία και τη σημασία του ανθρώπινου προσώπου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζεται σε αδρές γραμμές η ιστορική πορεία της πρακτικής της καύσεως των νεκρών. Στο τρίτο κεφάλαιο, η θρησκευολογική προσέγγιση του ως άνω φαινομένου αποτελεί το απαραίτητο γνωσιολογικό υπόβαθρο για την πλήρη κατανόηση των αναφερόμενων “νομικών αντιφάσεων”, που αναλύονται στο τέταρτο κεφάλαιο. Στη συνέχεια, στα πλαίσια του πέμπτου κεφαλαίου εκτίθεται ο σοβαρός περιβαλλοντικός προβληματισμός σε σχέση με την αποτέφρωση, υπό το φως επιστημονικών ερευνών, οι οποίες αποτελούν επαρκές έρεισμα για την αξιολόγηση του ισχύοντος νομικού πλαισίου.

Κεφάλαιο 2

Σύντομη ιστορική αναδρομή της καύσεως των νεκρών

1. Η καύση στην αρχαιότητα

Σύμφωνα με τον καθηγητή Στ. Παπαλεξανδρόπουλο, ιστορικά ο τρόπος απόθεσης των νεκρών με ταφή προηγείται του τρόπου απόθεσης με καύση. Ειδικότερα σημειώνεται ότι ήδη από την εποχή του ανθρώπου του Πεκίνου (περ. 500.000 π.Χ.) παρατηρείται το φαινόμενο της ιδιαίτερης μεταχείρισης των νεκρών, ενώ από την εποχή του ανθρώπου του Νεάντερνταλ με περισσότερη σαφήνεια διαφαίνεται ότι αυτή η μεταχείριση σηματοδοτεί την πίστη σε μια μετά θάνατον επιβίωση του νεκρού.

Απόδειξη τούτου ήταν την εποχή εκείνη το έθιμο να θάβονται οι νεκροί όλο και με περισσότερη φροντίδα, όπως π.χ. συνοδευόμενοι με διάφορα αντικείμενα, στολισμένοι με κοσμήματα, κτερίσματα κτλ. Αντίθετα, η μεταγενέστερη εμφάνιση της καύσης, που θεωρείτο ότι εξασφάλιζε τον πλήρη χωρισμό της ψυχής από το σώμα, συνδέθηκε με την αντίληψη του φόβου για πιθανή παραμονή του νεκρού, ιδίως εκείνου που δεν πέθανε με καλό τρόπο, ως κακού πνεύματος μεταξύ των ζωντανών. Επίσης, η πρακτική της καύσης ερμηνευόταν και ως μετάβαση της ψυχής στον κόσμο των θεών (π.χ. η περίπτωση του Ηρακλή) κ.ά. (Δρίτσας, Μόσχος, Παπαλεξανδρόπουλος, 1999:308-310).

Στην Κεντρική Ευρώπη παρατηρούνται ενδείξεις καύσεως των νεκρών κατά τους προϊστορικούς χρόνους, ενώ κατά τη Νεολιθική περίοδο η πρακτική αυτή συναντάται στη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη. Δείγματα καύσης στην Ευρώπη υπάρχουν από την εποχή του Χαλκού στην Ολλανδία, όπου σκέπαζαν τα καμένα οστά με υφάσματα, στη Γερμανία, στην Ουγγαρία και στην Αγγλία, όπου τύλιγαν τα εναπομείναντα οστά με δέρματα (Γαλλής, 1982:181).

Η πρακτική της καύσεως στις νοτιότερες περιοχές εντοπίζεται το 1000 π.Χ. περίπου, όταν εγκαθίστανται οι λαοί του Βορρά, ή κατά την άποψη άλλων ερευνητών οφείλεται στους Έλληνες, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζαν μια κηδεία στους στρατιώτες που φονεύονταν σε εχθρικό έδαφος (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα:44). Σε μακροχρόνιες περιόδους πολεμικών συγκρούσεων, λόγω

της υποχρεωτικής αταφίας, τα πτώματα περιέρχονταν σε προχωρημένη αποσύνθεση, γεγονός το οποίο καθιστούσε ανέφικτο το έργο της ταφής. Επίσης, εξαιτίας της σήψης των πτωμάτων υπήρχε κίνδυνος λοιμού. Συνεπώς, ως ενδεδειγμένη λύση προκρινόταν η ομαδική καύση των νεκρών.

Για τους νομαδικούς¹ λαούς η καύση αποτελούσε πρακτική συνήθεια, λόγω μη ύπαρξης μόνιμης και σταθερής κατοικίας. Μέσω της αποτέφρωσης των σωμάτων και της μεταφοράς της στάχτης κατόρθωναν να διατηρούν τον σύνδεσμό τους με τους προγόνους τους, που θεωρούνταν και αντικείμενο λατρείας, το οποίο έτσι προφύλασσαν από τον κίνδυνο βεβήλωσης από εχθρική επίθεση.

Σε πολλούς μάλιστα λαούς η πρακτική της αποτέφρωσης των σωμάτων στηριζόταν σε μαγικές δοξασίες. Συγκεκριμένα, πίστευαν ότι με τη φωτιά και την τέφρα επέρχεται ο εξαγνισμός και η κάθαρση της ψυχής (Πάπυρος Λαρούς/Μπριτάνικα:368). Θεωρούσαν ακόμη τη φωτιά ως φόβητρο κατά των κακών πνευμάτων, αλλά και φάρμακο κατά των ασθενειών(Γιαννουλάτος,1972:146-148).

Κατά τη γνώμη μερίδας ειδικών,οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν την καύση περίπου το 600 π.Χ.επηρεαζόμενοι από τους Έλληνες των Ομηρικών χρόνων. Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, η μέθοδος αυτή είχε τόσο ευρεία διάδοση, ως τρόπος εξαφάνισης του νεκρού σώματος, ώστε ανάγκασε τη διοίκηση να εκδώσει κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ ένα διοικητικό διάταγμα, το οποίο απαγόρευε την αποτέφρωση εντός της πόλεως².

Σύμφωνα με την άποψη κάποιων μελετητών, στην Ελλάδα το φαινόμενο της καύσης εμφανίζεται μετά την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού και η προέλευσή του εντοπίζεται στην Κρήτη (Ανδρόνικος,1967:119). Υπάρχει και η άποψη πως οι Έλληνες είχαν ενστερνιστεί την καύση και πριν από την εγκατάστασή τους στον Ελλαδικό χώρο, δηλαδή πριν από την Μυκηναϊκή εποχή και ότι η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, κάτω από μινωική επιρροή(Γαλλής,1982:17).

Από το 250 π.Χ. η καύση παρουσιάζει απόλυτη επικράτηση (Γαλανόπουλος, 1962:30), που οδηγεί στη σταδιακή της εγκατάλειψη χάρη στην επικράτηση του

¹Βλ. www.cremation.gr/creWorld[accessed: 10.09.2017].

²Βλ.The history of cremation.Internet.URL: <http://www.cremationinfo.com/cope/historyhtml> [accessed 10.09.2017].

Χριστιανισμού, ο οποίος αποτέλεσε και το αίτιο της εξαφάνισής της, λόγω της ολοκληρωτικής αποδοχής του μετά τον 4^ο αι.μ.Χ. (Ντάντης, 1983).

Κεφάλαιο 3

Ταφή ή καύση;

Ι. Η καύση στη χριστιανική εποχή

Η εξάπλωση του Χριστιανισμού συνετέλεσε στην κατάργηση της πρακτικής της καύσης των νεκρών, διότι έκτοτε θεωρείται ειδωλολατρική πράξη ασέβειας σε βάρος του ανθρώπινου σώματος, το οποίο καθαγιάστηκε με την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου. Ο σωτηριολογικός σκοπός της ενανθρώπισης του Υιού του Θεού συνδέεται άρρηκτα με τον θάνατο και την εκ νεκρών έγερσή Του, διότι μέσω της δικής Του Ανάστασης συνανασταίνεται ολόκληρο το ανθρώπινο γένος. Με αυτή την έννοια ο θάνατος, σύμφωνα με την Πατερική Θεολογία, είναι «κακίας καθάρσιον»³, διότι ο πρόσκαιρος χωρισμός της ψυχής από το σώμα αποβάλλει από την ανθρώπινη φύση «τη σκωρία της αμαρτίας»⁴. Έτσι, κατά την μέλλουσα εξανάσταση των σωμάτων και την επανασύνδεσή τους με τις ψυχές, ο άνθρωπος θα αναστοιχειωθεί απαλλαγμένος από «πάσης της κατά κακίαν επιμιξίας»⁵.

Στην Καινή Διαθήκη δεν γίνεται καμία αναφορά για καύση νεκρών. Η πάγια πρακτική της ταφής αντλείται ακόμη από τα χωρία της Παλαιάς Διαθήκης, όπου στο βιβλίο της Γενέσεως παρουσιάζεται η ταφή της Σάρρας, του Αβραάμ, της Δεβώρας, της Ραχήλ, του Ισαάκ, της Ρεβέκκας, του Ιωσήφ, του Μωϋσέως κ.λπ. (Γεν. ν' 3). Η επικράτηση της πρακτικής του ενταφιασμού του νεκρού σώματος οφείλεται στην επιλογή του Ιησού Χριστού να ταφεί στον πέτρινο τάφο του μαθητή Του Ιωσήφ του από Αριμαθαίας (Μάρκ. 15,46). Έκτοτε, η ταφή θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένη με την δογματική διδασκαλία του Χριστιανισμού για την Ανάσταση του σώματος κατά την Ημέρα της Κρίσεως (Ιωάν. 5,28). Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η φροντίδα των χριστιανών για τους νεκρούς είχε τέτοια επίδραση στους εθνικούς, ώστε η ταφική παράδοση να αποτελέσει έναν από τους κύριους λόγους της ταχύτατης διάδοσης του Χριστιανισμού⁶.

³Γρηγόριος Νύσσης, Εις Πουλχερίαν παραμυθητικός, ΒΕΠΕΣ 69:384.

⁴Γρηγόριος Νύσσης, Λόγος εις τους κοιμηθέντας, ΒΕΠΕΣ 69:142-143.

⁵Γρηγόριος Νύσσης, Λόγος Κατηχητικός, ΒΕΠΕΣ 68:427.

⁶Σωζομενός, Εκκλησιαστική Ιστορία, 5,16. PG 67,126.

Επίσης, η κήδευση μετά τιμών και ευχών του ανθρώπινου σώματος απορρέει από τον χαρακτηρισμό του ως ναού του Αγίου Πνεύματος (Α΄ Κορ. 6, 19). Αυτό το γεγονός φανερώνει τον σεβασμό προς την αξία του ανθρώπινου σώματος, ως στοιχείο του κατ' εικόνα Θεού πλασθέντος ανθρώπου (Γεν.1,26-27), το οποίο μετέχει του αγιασμού λόγω της μακρόχρονης παραμονής σε αυτό της θεωμένης ψυχής⁷. Σε αυτήν την πίστη οφείλεται και η αποδιδόμενη τιμή στα ιερά λείψανα των Αγίων, τα οποία κατά την τοποθέτηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποτελούν αποδείξεις θείας χάριτος, η οποία εκδηλώνεται με την αφθαρσία και τη θαυματουργία τους (Χατζηφώτης,1996:145). Επιπλέον, σύμφωνα με τον 7^ο κανόνα της 7^{ης} Οικουμενικής Συνόδου, όποιος καθιερώσει ναό χωρίς άγια λείψανα καθαιρείται. Επομένως, καταδεικνύεται η σπουδαιότητα που έχουν τα άγια λείψανα, αφενός γιατί αποδεικνύουν τον αγιασμό και τηθέωση του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής οντότητας και αφετέρου διότι αποτελούν προϋπόθεση καθαγιασμού του ναού.

Επιπλέον, κατά τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο ο ενταφιασμός των νεκρών στα σπλάχνα της μητέρας γης είναι για τους χριστιανούς «ιερός και αιδέσιμος» νόμος της φύσεως⁸. Η ταφή ως επιστροφή στους κόλπους της γης κατά το βιβλικό χωρίο «γῆεῖκαίεισι γῆνὰ πελεύσει» (Γεν.3,19) και κατά το πατερικό «ἀπόδος χοῦντῶ χοῖ», αποτελεί για την Ορθόδοξη Εκκλησία τη φυσικότερη λύση απέναντι στο τραγικό γεγονός του θανάτου (Φουντούλης, 2002:162). Ακόμη, η σύνδεση της ταφής με την ελπίδα της Ανάστασης στηρίζεται στον παραβολικό λόγο του Χριστού περί του σπόρου του σίτου, ο οποίος για να βλαστήσει και να καρποφορήσει θα πρέπει πρώτα να σαπίσει μέσα στο χώμα (Ιωάν.12,24).

Γνωρίζοντας οι διώκτες των πρώτων χριστιανών τον κανόνα της ιεράς παράδοσης για τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της ταφής των νεκρών, πολλές φορές χρησιμοποιούσαν την πρακτική της αποτέφρωσης των λειψάνων για να εξαφανίσουν τα νεκρά σώματα των Μαρτύρων (Φειδάς,1998:70). Πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο θα στερούσαν από τους χριστιανούς τη δυνατότητα της Ανάστασης. Πράγματι οι χριστιανοί ιδιαίτερα από τον 3^ο αιώνα και εξής κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια, ώστε οι τάφοι των νεκρών τους να βρίσκονται όλοι μαζί σε έναν ιδιαίτερο χώρο, ο οποίος ονομάζεται κοιμητήριο, διότι όπως λέει ο ιερός Χρυσόστομος «όσοι βρίσκονται εκεί δεν έχουν πεθάνει, αλλά κοιμούνται και καθεύδουσι».

⁷Κυρ. Ιεροσολύμων, Κατήχησις 18,16.

⁸Ιω. Χρυσόστομος, Εἰς ἱερομάρτυρα Βαβύλαν, PG 50,26-33.

Έτσι, ο μηδενιστικός χαρακτήρας που απέκτησε σταδιακά η καύση των νεκρών αποτελεί και τον κύριο λόγο για τον οποίο αυτό το νεκρικό έθιμο απορρίφθηκε από την χριστιανική παράδοση (Τσαντήλας,1999:54) για να εμφανιστεί ξανά την εποχή της Αναγεννήσεως και ιδιαίτερα μετά την Γαλλική Επανάσταση, της οποίας το έντονο αντιεκκλησιαστικό πνεύμα συνέβαλε στην προοδευτική διάδοση της αποτέφρωσης σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης(Παπαμιχαήλ,1912:337).

Η Εκκλησία βεβαίως διευκρινίζει ότι δεν αποδέχεται την εκούσια επιλογή της αποτέφρωσης, διότι αποτελεί εκδήλωση ασέβειας προς τον Θεό και το ανθρώπινο σώμα. Αντίθετα σε περιπτώσεις αποτεφρωμένων σωμάτων εξαιτίας διαφόρων ατυχημάτων, κηδεύει τους νεκρούς κανονικά όπως κάθε πιστό χριστιανό. Σε κάθε περίπτωση πάντως στη Δευτέρα Παρουσία θα αναστηθούν όλα τα σώματα όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτως του τρόπου θανάτου τους⁹.

Επιπροσθέτως, κρίσιμα στοιχεία, τα οποία συνηγορούν υπέρ του ασυμβιβάστου της καύσεως με τη χριστιανική πίστη είναι και τα ακόλουθα:α) η πρακτική της καύσης πηγάζει από τον πλατωνικόδουαλισμό, που αντιλαμβάνεται το σώμα ως δεσμοτήριο της ψυχής και ως εκ τούτου έρχεται σε πλήρη αντίθεση προς το δόγμα της αναστάσεως των σωμάτων και της θέωσης του ανθρώπου ως ενιαίας ψυχοσωματικής οντότητας β) οι ειδωλολάτρες θεωρούσαν την καύση του νεκρού ως τρόπο προσφοράς θυσίας προς το θείο, μέσω της οποίας η ψυχή χωριζόταν από το σώμα επιστρέφοντας στο χώρο απ' όπου ήλθε, ώστε να καταστεί ακίνδυνη στους ζώντες (Τζέρπος, 2012:31) γ) οι οπαδοί των ανατολικών θρησκειών πίστευαν ότι η διαμέσου του πυρός καταστροφή του ανθρώπινου σώματος καθαρίζει την ψυχή προετοιμάζοντας την για την επιδιωκόμενη μετεμψύχωση(Τζέρπος, 2001:153-160).

Αφορμή για την διατύπωση της επίσημης θέσης της Εκκλησίας της Ελλάδος επί του θέματος της καύσεως ως τρόπου εξαφανίσεως του νεκρού σώματος, έδωσε ο θάνατος του αρχιμουσικού Δημητρίου Μητρόπουλου, ο οποίος είχε δηλώσει την βούληση του να αποτεφρωθεί στην διαθήκη του¹⁰. Το αίτημα των φιλόμουσων οπαδών του για την τέλεση Νεκρωσίμου Ακολουθίας στην τεφροδόχο απορρίφθηκε από τον τότε Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Θεόκλητο Β΄. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο πρόεδρος του Δ.Σ

⁹ «καὶ ἐκπορεύονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως», Ιωαν. ε' 29.

¹⁰Βλ. σχετικά δημοσιεύματα στις Εφημερίδες: ΑΘΗΝΑΙΚΗ 6/7/1961, ΒΗΜΑ, 8/7/1961, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 20/7/1961.

του Ωδείου Αθηνών προσέδωσε ιδεολογικό υπόβαθρο στα αίτια που οδήγησαν τον Δημήτριο Μητρόπουλο στην επιλογή της αποτέφρωσης, αναφέροντας ότι επέλεξε την καύση επειδή επιθυμούσε για τον εαυτό του την «ανυπαρξία» και έβλεπε τον θάνατο ως λύτρωση της ψυχής¹¹. Στην Διαρκή Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία συνεκλήθη για το θέμα την 29^η .11.1960, αποφασίστηκε ότι η καύση των νεκρών αντιβαίνει στο πνεύμα της Αγίας Γραφής και της Ιεράς Παράδοσης.

Ακολούθως, το έτος 1994 η Αικατερίνη Δασκαλάκη, δημοτική σύμβουλος Δήμου Αθηναίων και υπεύθυνη Κοιμητηρίων υπέβαλε με επιστολή της¹² αίτημα το οποίο αφορούσε την συναίνεση της Εκκλησίας στο θέμα της προαιρετικής καύσεως των νεκρών, διότι η καύση, σύμφωνα με την Διοίκηση αποτελεί τον πλέον υγιεινό τρόπο αποσύνθεσης του πτώματος, επιχείρημα που αναγνωρίζεται και από τις αρμόδιες υγειονομικές υπηρεσίες στην Ελλάδα και διεθνώς.

Το ανωτέρω αίτημα δεν αφορούσε μόνο τις θρησκευτικές μειονότητες της Ελλάδας, των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επέτρεπαν την καύση των πιστών τους, αλλά συμπεριελάμβανε και τους ορθόδοξους χριστιανούς, θεωρώντας αυτονόητη την τέλεση της Νεκρώσιμης Ακολουθίας στον νεκρό προ της αποτεφρώσεως, καθώς και την αποτέφρωση των οστών του. Υπό το φως των ανωτέρω δεδομένων η Συνοδική Επιτροπή Δογματικών και Νομοκανονικών Ζητημάτων της Εκκλησίας της Ελλάδος διοργάνωσε στην Αθήνα την 3^η.03.1999 ειδική ημερίδα, όπου εξετάστηκε το θέμα της καύσεως των νεκρών εξ απόψεως θεολογικής, νομοκανονικής και ψυχολογικής.

Ο τότε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χριστόδουλος υποστήριξε ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι αντίθετη με την καύση των νεκρών, πρακτική που δεν συνάδει με την ιερότητα της ψυχής και του σώματος κατά τη χριστιανική δογματική διδασκαλία. Επίσης τόνισε ότι η ταφή αποτελεί «μακροχρόνιον ιερών έθους, το οποίο ο ίδιος ο Κύριος ετήρησε». Για τους λόγους αυτούς η αποτέφρωση δεν μπορεί να ισχύσει για τα πιστά μέλη της Εκκλησίας¹³.

¹¹Εφημερίδα ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 20/07/1961.

¹²Ιερά Σύνοδος αριθμ. πρωτ.1247/13-4-1994.

¹³Ενδεικτική παράθεση απόψεων ορισμένων εισηγητών της ημερίδας: α) Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεος: «Η καύση δεν είναι θέμα εκτός της αλήθειας της Εκκλησίας, μη δογματικό δηλαδή, αλλά έχει άμεση σχέση με το ανθρωπολογικό, χριστολογικό και σωτηριολογικό δόγμα. Η αποδοχή της καύσεως από τα μέλη της Εκκλησίας έχει ως εκκλησιολογική συνέπεια την απόκλιση από την ορθή πίστη και την παράδοση της Εκκλησίας και τη διαφοροποίηση του χριστιανού από αυτήν». β) Αρχιμ. Νικόλαος Χατζηνικολάου (νυν Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής): «Το ανθρώπινο σώμα αποτελεί ναό του Αγίου Πνεύματος, εικόνισμα της αθανάτου

Κατόπιν, εξεδόθη από την Ιερά Σύνοδο η υπ' αριθμ. 2734/1034/538/27-3-2002 εγκύκλιος στην οποία καταδικάζεται από την Εκκλησία η πρακτική της καύσεως των νεκρών.

Για τους λόγους αυτούς, η Εκκλησία μέχρι σήμερα αρνείται την τέλεση Νεκρώσιμης Ακολουθίας ή επιμνημόσυνης δέησης σε πρόσωπα που αποφάσισαν να καούν μετά το θάνατό τους¹⁴. Όπως σχετικώς αναφέρει ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιεροθέος¹⁵: «Η εξόδιος ακολουθία συνδέεται στενά με όραση ανθρώπινου σώματος και όχι τέφρας. Όλα τα τροπάρια κάνουν λόγο για κεκοιμημένο και όχι για αποτεφρωμένο, για σώμα που βρίσκεται μπροστά μας, για τελευταίο ασπασμό κλπ. Πώς λοιπόν θα γίνεται κηδεία χωρίς σώμα;» Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν πρέπει να γίνεται εξόδιος ακολουθία, ούτε προ της καύσεως, ούτε μετά από αυτήν. Πάντως, είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι η Εκκλησία δεν επιτρέπει την καύση για τα πιστά μέλη της, χωρίς να είναι αντίθετη με τη θέσπισή της για τους ετεροδόξους.¹⁶

Η στάση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας απέναντι στην επιλογή της αποτέφρωσης αρχικά ήταν αρνητική, με το αιτιολογικό ότι δεν συμβιβάζεται με την Παράδοση της Εκκλησίας. Δεδομένου ότι την συγκεκριμένη επιλογή αποσύνθεσης του σώματος έκαναν οι άθεοι οπαδοί του μηδενισμού για να δείξουν την αντίθεσή τους προς την Εκκλησία, απαγορεύει στους πιστούς της την καύση με εγκύκλιο, το 1886 (Μακρής, 1996:385-386). Σύμφωνα με το άρθρο 1203 του παλαιού Κανονικού Κώδικα ήταν καθήκον τα λείψανα των κοιμηθέντων να κηδεύονται. Επίσης, το άρθρο 1205 απαγόρευε τις εκκλησιαστικές τιμές σε όποιον είχε δηλώσει συνειδητά, ενόσω ζούσε, ότι επιθυμούσε να καεί.

ψυχής και προβολή της αιωνιότητας σε αυτόν τον κόσμο. Η καύση του σώματος προσβάλλει την πίστη στην αιωνιότητα της Εκκλησίας. Η διαδικασία της φθοράς του σώματος πρέπει να είναι πάντα φυσική και ποτέ εξαναγκαστική. Η φύση αναλαμβάνει την φθορά του σώματος. Η καύση είναι πράξη βίας επί του σώματος. Η εμπειρία της Εκκλησίας που προέρχεται από την τιμή των αγίων λειψάνων, πείθει ότι τα λείψανα πνευματικώς ζουν. Η ταφή αποτελεί για την Εκκλησία αιώνια αξία. Γι' αυτό η καύση δεν αποτελεί ατομικό δικαίωμα. Η πρόταση της καύσεως του σώματος είναι καθαρά μηδενιστική στον χαρακτήρα της. Καύση σημαίνει τέλος του ανθρώπου. Ταφή σημαίνει ελπίδα και προσδοκία αναστάσεως» γ) Καθηγητής Γ. Ματζαρίδης: «Η ταφή του σώματος απορρέει από το γενικότερο σεβασμό του ανθρώπινου προσώπου, που εκτείνεται και στον σεβασμό του ανθρώπινου σώματος». Βλ. Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (Συνοδική Επιτροπή Δογματικών και Νομοκανονικών Ζητημάτων, 2000:14-16).

¹⁴ Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος για την καύση των νεκρών: «Δεν θα γίνεται εξόδιος ακολουθία», 11/02/2016, www.newspost.gr [accessed 12.09.2017].

¹⁵ Βλ. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ.κ. Ιεροθέου, «Η θεολογική άποψη και οι εκκλησιολογικές συνέπειες της καύσεως των νεκρών», στο Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ταφή ή καύση των νεκρών, εκδ. Ε.Μ.Υ.Ε.Ε., Αθήνα 2002, σ.39.

¹⁶ Περιοδικό Εκκλησία, 2010:298 τ.5.

Αυτή η ρητή απαγόρευση του συνδυασμού της δεήσεως με την καύση ίσχυε μέχρι το 1963. Ο νέος κώδικας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ο οποίος εφαρμόζεται από το 1983, θεωρεί την εκκλησιαστική ταφή ως απλή ευλαβική συνήθεια, παρέχοντας τη δυνατότητα επιλογής της καύσης στους πιστούς, με μόνη προϋπόθεση η επιλογή αυτή του νεκρού να μην αποτελεί εκδήλωση εναντίωσής του απέναντι στα δόγματα της χριστιανικής διδασκαλίας (Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1996:689). Συνέπεια του νέου κανόνα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας είναι και η νέα έκδοση των Νεκρωσίων Ακολουθιών, στην οποία προβλέπεται η τέλεση Νεκρώσιμης Ακολουθίας σε περίπτωση αποτέφρωσης νεκρικού λειψάνου.¹⁷

II. Η καύση στις ανατολικές θρησκείες

Στα ανατολικά θρησκευόμενα το στοιχείο της φωτιάς θεωρείται ότι διαθέτει μεταφυσικές ιδιότητες. Συγκεκριμένα στον Ινδουισμό η αποτέφρωση αποτελεί απαραίτητη διαδικασία για την απελευθέρωση της ψυχής από τα δεσμά του σώματος, χάρη στις καθαρτικές ιδιότητες της φωτιάς. Έτσι με την ολοσχερή καύση του σώματος διευκολύνεται η μετενσάρκωση, δηλαδή η είσοδος της ψυχής σε ένα άλλο σώμα έμβιου όντος, διότι πιστεύεται ότι η ύπαρξη ακόμα και ενός υπολείμματος ανθρώπινου ιστού μπορεί να εμποδίσει την είσοδο του νεκρού στο νέο σώμα (Νταβίντ Νελ, 1979:141-142).

Συνεπώς για τους ινδουιστές το ζητούμενο είναι η διαμέσου του θανάτου ταχύτερη και πληρέστερη αποσύνδεση της ψυχής από τα δεσμά της σώματος, προκειμένου να αποφύγουν την σamsāra, δηλαδή τον κύκλο των διαδοχικών μετενσαρκώσεων και να επιτύχουν την μόκσα, δηλαδή την κατάσταση κατά την οποία η ψυχή απορροφάται από τομπράχμαν, την θεία δύναμη, που τους οδηγεί στην σωτηρία. Επομένως, ο θάνατος αφορά μόνο τη σάρκα, οπότε το νεκρό σώμα δεν χρήζει ιδιαίτερης σημασίας.

Για τον λόγο αυτό και εκείνοι που συγκεντρώνονται για την τελετή που παρέχεται στον νεκρό, η οποία προηγείται της αποτέφρωσής του, αποφεύγουν το άσκοπο

¹⁷Βλ. Die kirchliche Begräbnisfeier in der Katholischen Bistümern des deutschen Sprachgebots, Herder Freiburg und Basel, 2004:13,15,121-123.

άγγιγμα του νεκρού σώματος, διότι το τελευταίο εκλαμβάνεται ως ακάθαρμο¹⁸. Εξαίρεση γίνεται για όσους χαρακτηρίζονται άγιοι, καθώς πιστεύεται ότι έχουν ήδη κατορθώσει έναν μερικό αποχωρισμό της ψυχής από το σώμα. Αντίθετα η ταφή ενδείκνυται για τα παιδιά, διότι η ψυχή τους δεν είχε προλάβει να «συνδεθεί» με το σώμα τους.

Επιπλέον, τα ιερά βιβλία των ινδουιστών αναφέρουν ότι το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από τέσσερα στοιχεία γη, νερό, αέρα και φωτιά. Όταν πεθάνει κάποιος πρέπει να επιστρέψει σε αυτά όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Η επιλογή της καύσης θεωρείται ως η πλέον κατάλληλη για αυτόν τον σκοπό¹⁹. Εν τέλει η όλη διαδικασία ολοκληρώνεται με τον διασκορπισμό της στάχτης στον θεωρούμενο ιερό ποταμό Γάγγη²⁰ στην Ινδία. Για τους ινδουιστές που ζουν εκτός Ινδίας υπάρχουν εταιρίες που μεριμνούν για την αποστολή της σορού στην Ινδία, ώστε να πραγματοποιηθεί ολόκληρο το παραδοσιακό τελετουργικό της καύσης του νεκρού.

Επίσης ο σιχισμός και ο βουδισμός δείχνουν προτίμηση στην καύση, έχοντας δεχθεί επιρροές από την ινδουιστική παράδοση και τις αντιλήψεις της, περί ενός επαναλαμβανόμενου κύκλου ζωής και θανάτου, που μέσω της κάθαρσης θα οδηγήσει στην ένωση με το υπέρτατο όν ή στη νιρβάνα. Εδώ η ταφή δεν απαγορεύεται, αλλά μπορεί να τελεστεί ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες.

Στην Κίνα κατά την διάρκεια της Δυναστείας των Τάνγκ (618-907μ.Χ) η δράση μιας βουδιστικής κοινότητας, ονόματι sangha, η οποία ζούσε σύμφωνα με την διδασκαλία του Βούδα, άσκησε μεγάλη επιρροή σε έναν μεγάλο αριθμό ανδρών και γυναικών, οι οποίοι έκτοτε ακολουθούσαν το πρότυπο του Βούδα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επιλογή αρκετών από τα μέλη της ομάδας να αποτεφρωθούν μετά τον θάνατό τους, βαδίζοντας στα χνάρια του Βούδα, ο οποίος σύμφωνα με ένα ινδικό έθιμο είχε επιλέξει να αποτεφρωθεί (Han, 2012:3).

Επιπλέον, σύμφωνα με τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Στάνφορντ John Kieschnick, ο οποίος ειδικεύεται στις βουδιστικές σπουδές, οι πρακτικές της αποτέφρωσης στην Κίνα ήταν στενά συνδεδεμένες με την μνήμη της

¹⁸ www.truememorial.gr 38, «Παγκόσμιες Θρησκείες» [accessed 15.09.2017].

¹⁹ www.e-zine.gr Αποτέφρωση: Απότοχθες στο σήμερα [accessed 12.09.2017].

²⁰ Ο διασκορπισμός της τέφρας στον Γάγγη είναι και μια από τις κύριες αιτίες ρύπανσής του. Επίσης το φαινόμενο δυσχεραίνεται από το γεγονός της ρίψης των νεκρών μέσα στον ποταμό από τους φτωχούς Ινδούς που δεν έχουν χρήματα για τα έξοδα της αποτέφρωσης των οικείων τους. Βλ. Karteek Kommana, Pollution in river Ganga, problems and prospects in Varanasi India, 2011, p.5.

αποτέφρωσης του Βούδα, και ως εκ τούτου πρέπει να ερμηνευθούν όχι μόνο σαν θυσίες στο όνομά του, αλλά περισσότερο σαν προσπάθειες μίμησής του και αναπαραγωγής της αποτέφρωσής του (Cuevas, Stone, 2007:35).

Μάλιστα οι Κινέζοι αναγνωρίζουν την ινδική προέλευση της αποτέφρωσης και την σύνδεσή της με τον Βουδισμό.²¹ Ακόμη ένα στοιχείο που μαρτυρεί την σύνδεση της καύσης του σώματος με τον Βουδισμό είναι η λαϊκή λατρεία των λεγόμενων sarira, δηλαδή των υπολειμμάτων των λειψάνων μετά την αποτέφρωση, τα οποία θεωρούνται ότι έχουν υπερφυσικές δυνάμεις. Μάλιστα οι Βουδιστές κρίνουν την πνευματικότητα του νεκρού από την ποσότητα των αποτεφρωμένων υπολειμμάτων²² της σορού του.

Με άλλα λόγια η πρακτική της αποτέφρωσης βαθμιαία εξελίχθηκε σε απαραίτητο μέσο για την πνευματική αξιολόγηση του θανόντος στον Βουδισμό. Απόδειξη τούτου είναι το γεγονός ότι η πρακτική ακολουθήθηκε και από πολλούς λαϊκούς, οι οποίοι επηρεάστηκαν από το παράδειγμα των Κινέζων βουδιστών ιερωμένων (βραχμάνων) και μοναχών (Han, 2012:3).

Στην Ιαπωνία, της οποίας το ποσοστό σε αποτέφρωση νεκρών ξεπερνά το 99%, η πρακτική αρχικά ήταν θεμελιωμένη στη βουδιστική της παράδοση, αλλά στη συνέχεια προωθήθηκε για την επίλυση του προβλήματος της έλλειψης χώρου για ίδρυση νεκροταφείων. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα λόγοι δημόσιας υγείας και σεβασμού προς το πρόσωπο του νεκρού συνέβαλαν στην απαγόρευση της αποτέφρωσης, αλλά τον 20^ο αιώνα η απαγόρευση ήρθη και πλέον η καύση αποτελεί την μόνη επιλογή μεταθανάτιας διάθεσης του σώματος ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων²³.

²¹ Στο Jiu Tangshu, το οποίο αποτελεί την πρώτη κλασσική ιστορική πηγή της δυναστείας των Τάνγκ, αναφέρεται ότι :«Στην Ινδία οι νεκροί αποτεφρώνονται και οι στάχτες τους διατηρούνται. Έτσι θεωρούνται Βουδιστές». Βλ. Cremation and Body Burning in Five Dynasties China, Christina Han, University of Toronto, 2012, p.3.

²² Βλ. The Buddhist Dead, Bryan J. Cuevas and Jacqueline I. Stone, Studies in East Asian Buddhism 20, Kuroda Institute, University of Hawai'i Press Honolulu 2007 p. 18, όπου αναφέρεται ότι «ο κύριος στόχος της αποτέφρωσης του Βούδα ήταν να διασφαλίσει την παραγωγή των υπολειμμάτων του μετά την καύση του σώματός του».

²³ <http://ikivotos.gr> Χρήστου Γ. Κτενά, Οι θρησκείες και η στάση τους απέναντι στην καύση των νεκρών, 14/04/2016 [accessed 11.09.2017].

Κεφάλαιο 4

Δικαιοπολιτικές διαστάσεις της καύσεως των νεκρών

1. Καύση και ανθρώπινη αξία

Η περί δικαίου αντίληψη κάθε έννομης τάξης αναγκαστικά υπόκειται στη δοκιμασία της μεταβλητότητας, διότι τη δομική ύλη της διαμόρφωσης της έννοιας αυτής αποτελεί η αποκρυστάλλωση των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων. Αυτό το γεγονός φανερώνει όχι μόνο την ανεπάρκεια της θετικοποίησης του δικαίου ως τρόπου διασφάλισης της νομικής του δεσμευτικότητας, αλλά στην πραγματικότητα αναδεικνύει την σπουδαιότητα της ρυθμιστικής δυναμικής της «φύσεως των πραγμάτων», δηλαδή των ευρύτερων συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύσσεται η ανθρώπινη ζωή.

Συνεπώς, το φυσικό δίκαιο δεν αποτελεί απλώς ερμηνευτική αρχή, αλλά ουσιαστική πηγή του δικαίου. Έτσι, σε περίπτωση σύγκρουσης του γραπτού με το από τη φύση γεννώμενο δίκαιο, τελικώς επικρατεί το δεύτερο, διότι ο νόμος δεν μπορεί να θέσει το δίκαιο παραβιάζοντας την φύση των πραγμάτων. Αντίθετα, ο νόμος ως ανθρώπινο κατασκεύασμα πρέπει να εναρμονίζεται με τους φυσικούς αναλλοίωτους κανόνες (Δημητρόπουλος, 1980:1834).

Για τους λόγους αυτούς, το νομικό οικοδόμημα πρέπει να αποτελεί την ενσάρκωση της ζωντανής πραγματικότητας, η οποία φυσικά εξελίσσεται μέσα στο χρόνο. Η εξέλιξη αυτή των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών οδήγησε στη διαμόρφωση ενός ανθρωπιστικού κράτους, του οποίου όλες οι συντεταγμένες εξουσίες προστατεύουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.

Η θεμελίωση κάθε έννομης τάξης σε μια καταστατική αρχή, η οποία χρησιμεύει ως κατευθυντήριο οδηγός του συντακτικού νομοθέτη, του κοινού νομοθέτη και του ερμηνευτή του δικαίου, αποτελεί το δημοκρατικό ιδεώδες κάθε οργανωμένου κράτους. Η καταστατική αρχή προσδιορίζει την μορφή του κράτους, το πρότυπο του πολίτη και την ιδέα της αποδιδόμενης δικαιοσύνης. Η βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η σύγχρονη ελληνική έννομη τάξη και η οποία αποτελεί την ανώτατη δικαιοπολιτική αρχή του κράτους, είναι η αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης

αξίας, η οποία διαχέεται σε ολόκληρο το σύστημα δικαίου, τόσο του δημοσίου, όσο και του ιδιωτικού (Δημητρόπουλος, 1980:1656,1838-1841).

Το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 2 παρ.1 αναγνωρίζει την ανθρώπινη αξία σαν ανώτατη δικαιοπολιτική αρχή, υιοθετώντας τις αρχές της φιλοσοφικονομικής θεωρίας του κοινωνικού ανθρωπισμού, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Δημητρόπουλος, 1980:1840). Η ανθρώπινη αξία, ως ερμηνευτικός κανόνας του Συντάγματος, καθορίζει την ποιότητα του κοινού δικαίου, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η πραγμάτωσή της (Δαγτόγλου, 2005:1323). Επίσης, η λειτουργία της ως άνω αρχής, ως ανώτατου ερμηνευτικού κανόνα με πλήρη δεσμευτική ισχύ, σε συνάρτηση με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (αρθρ. 1Σ), ασκεί καταλυτική επίδραση στην ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία του κράτους (Αντωνίου, 2010:72).

Η αναζήτησης εννοιολογικής καταγωγής αυτής της καταστατικής αρχής ψηλαφάται στο νόμο της συνειδήσεως, που είναι γραμμένος μέσα στην καρδιά²⁴ του ανθρώπου. Η ύπαρξη αυτού του ηθικού²⁵ νόμου καθιστά τον άνθρωπο δεκτικό ηθικής ανάπτυξης, προάγοντάς τον προς τη διαγωγή δίκαιου και ενάρετου βίου. Άρα, η “περιχώρηση” δικαίου και ηθικής αποτελεί condition sine qua non του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας σε μια έννομη τάξη.

Στο ενωσιακό δίκαιο, το άρθρο 1 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, το άρθρο 3 το δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου και στην περ. γ΄ της παραγράφου 2, απαγορεύεται η μετατροπή του ανθρώπινου σώματος και των μερών του σε πηγή κέρδους. Όσον αφορά την κατοχύρωση της ανθρώπινης αξίας στο διεθνές δίκαιο, μολοντί δεν κατοχυρώνεται ρητά στην ΕΣΔΑ, η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου έχει αποφανθεί ότι «ο σεβασμός της ανθρώπινης ελευθερίας και αξιοπρέπειας αποτελεί την ουσία της Σύμβασης²⁶».

Από την αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας, που απορρέει από το άρθρο 2 παρ.1Σ, προκύπτει και η συνταγματική υποχρέωση του κράτους να σέβεται και να λαμβάνει όλα τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία της. Στο άρθρο 110 παρ.1 Σ

²⁴ή έπιστολή μὲν νύμειξε στέ, ἐγγεγραμμένη ἐν ταῖς καρδαίσι μὲν, γινωσκομένη καὶ ἀναγινωσκομένη, Β΄ Κορ. γ΄ 2.

²⁵ Βλ. Αγίου Νεκταρίου, Χριστιανική ηθική, Έκδ. Νεκταρίου Παναγόπουλου, Αθήνα 1992, σ.19.

²⁶ Βλ. απόφαση ΕΔΔΑ, 29.4.2002, Pretty κ. Ηνωμένου Βασιλείου.

κατοχυρώνεται και η αρχή του αναθεώρητου, γεγονός το οποίο διασφαλίζει την αυξημένη συνταγματική προστασία της διάταξης, αφού το προστατευτικό της περιεχόμενο δεν μπορεί να υποστεί συρρίκνωση σε περίπτωση συνταγματικής αναθεώρησης (Δημητρόπουλος, 2008:256).

Αποδέκτες της επιταγής για σεβασμό της εν λόγω αρχής είναι και οι ιδιώτες, σύμφωνα με το άρθρο 25 του Συντάγματος. Η αρχή, επίσης, λειτουργεί προστατευτικά απέναντι στο ανθρώπινο πρόσωπο, το οποίο δεν νοείται από τον σύγχρονο συνταγματικό μας πολιτισμό να υποβιβάζεται σε αντικείμενο για την εξυπηρέτηση αθέμιτων σκοπών (Χρυσόγονος, 2006:110). Επιπλέον, χάρη στη “διφυή” λειτουργία της, αφενός ως ανώτατου συνταγματικού κανόνα και αφετέρου ως ατομικού δικαιώματος, η αρχή ταυτίζεται με τον ελάχιστο απαραβίαστο πυρήνα κάθε ατομικού δικαιώματος (Αντωνίου, 2010:29,80). Συνεπώς, από τον πυρήνα της αρχής του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας πηγάζει και η δυνατότητα του αυτοπροσδιορισμού του ανθρώπου, που συνδέεται με τον αποκλεισμό κάθε εξευτελιστικής μεταχείρισής του ως αντικειμένου, μέσου ή εργαλείου και όχι ως υποκειμένου (Αντωνίου, 2010:53).

Επί παραδείγματι, η διεθνής εμπειρία έχει αποδείξει ότι “η λύση της αποτέφρωσης” μπορεί να αποτελέσει μέγιστη απειλή ακόμα και κατά της ίδιας της ανθρώπινης ζωής. Στο ακραίο νομολογιακό προηγούμενο ενός Βρετανού ιατρού ονόματι Harold Shipman, ο οποίος τον Ιανουάριο του 2000 καταδικάστηκε για την δολοφονία 15 ασθενών του, αποδείχθηκε ότι η αποτέφρωση των σωμάτων τους λειτούργησε σαν μέθοδος απόκρυψης του εγκλήματος της κατά συρροή ανθρωποκτονίας των ασθενών, διότι οι γενικοί ιατροί που εξέδωσαν τα πιστοποιητικά αποτέφρωσης δεν μπόρεσαν να διαγνώσουν το αίτιο των θανάτων των ασθενών²⁷²⁸.

Περαιτέρω, η ανθρώπινη αξία σαν έννοια γένους ορίζεται ως το σύνολο των σωματικών, πνευματικών και κοινωνικών γνωρισμάτων του ανθρώπου. Αντικείμενο συνταγματικής προστασίας είναι ο όλος άνθρωπος, ως σωματική, πνευματική και κοινωνική υπόσταση (Δημητρόπουλος, 2008:267). Δεδομένου ότι η αξία του ανθρώπου αποτελεί καταστατική αρχή, όχι απλώς δικαίωμα, η προστατευτική της εμβέλεια δεν συρρικνώνεται στα στενά πλαίσια του ανθρώπινου βιολογικού

²⁷Βλ. Dyer O. GMC clears doctors who signed cremation forms for Shipman. BrMedJ 2005, 331:126.

²⁸Βλ. Dyer O. Six GPs who signed cremation forms for Shipman face GMC. BrMedJ 2004, 329:1256.

κύκλου, αλλά καλύπτει τόσο την μορφή της αγέννητης ζωής (κυοφορούμενο) όσο και τον νεκρό²⁹ (Βλαχόπουλος, 2017:37).

Ως μητρικό δικαίωμα συνιστά την πηγή των ανθρώπινων δικαιωμάτων, τα οποία αποτελούν συνταγματικές εξειδικεύσεις της. Στο περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας ανήκουν οι έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας, οι οποίες αποτελούν έμφυτα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης, γι' αυτό και η στέρησή τους από τον άνθρωπο αποτελεί την μεγαλύτερη προσβολή της ανθρώπινης αξίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η δυνατότητα αυτοδιάθεσης του ατόμου, που απορρέει από το άρθρο 5 παρ.1Σ, ως εκδήλωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του, αναφέρεται στις εσωστρεφείς ενέργειες του προσώπου, όπως είναι η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας (άρθρο 10 ΧΘΔΕΕ).

Είναι προφανές ότι το σύγχρονο κοινωνικό αίτημα της καύσεως των νεκρών αποτελεί πεδίο σύγκρουσης μεταξύ κυρίως των δικαιωμάτων της ανθρώπινης αξίας (αρθρ.2 παρ.1Σ), του ατομικού αυτοπροσδιορισμού (αρθρ.5 παρ.1Σ), της θρησκευτικής ελευθερίας (αρθρ.13 παρ.1Σ), της υγείας (άρθρ.21 παρ.3Σ) και της προστασίας του περιβάλλοντος (αρθρ.24Σ). Δεδομένης της τυπικής ισοδυναμίας των ως άνω συνταγματικών διατάξεων, την λύση στην αναπόφευκτη σύγκρουσή τους μπορεί να δώσει μια *ad hoc* σχέσης προτίμησης ανάμεσά τους.

Επειδή όμως από την εφαρμογή της ανωτέρω προτεινόμενης λύσης ελλοχεύει ο κίνδυνος της αυθαίρετης υποκειμενικής κρίσης του δικαστή, προκρίνεται η κατευθυντήρια αρχή της πρακτικής αρμονίας ή πρακτικής εναρμόνισης των συγκρουόμενων δικαιωμάτων, ούτως ώστε με την αμοιβαία οριοθέτηση τους, το καθένα να προστατεύεται και να εφαρμόζεται κατά το μέτρο του δυνατού (Χρυσόγονος, 2006:103-104).

Ωστόσο, ενδέχεται η αρχή της πρακτικής αρμονίας να φανεί ανεπαρκής για την επίτευξη της ιδανικής, στο μέτρο του δυνατού, αμοιβαίας απόλαυσης των συγκρουόμενων συνταγματικών δικαιωμάτων και τελικώς να χρειαστείτο ένα θεμελιώδες δικαίωμα να υποχωρήσει υπέρ του άλλου βάσει μιας *ad hoc* στάθμισης του δικαστή (Βλαχόπουλος, 2017:25). Πέρα από τις ανωτέρω οριοθετήσεις, όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα υπόκεινται, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ.1Σ στην τριάδα των

²⁹όπου ο καθηγητής Σπ. Βλαχόπουλος αναφέρει ότι η σύλληψη νεκρού συνιστά προσβολή της αξίας του ανθρώπου.

περιορισμών της συνταγματικής νομιμότητας, της κοινωνικότητας και της χρηστότητας, τηρουμένων των συνταγματικών ορίων των εκάστοτε περιορισμών, όπως αυτά αποτυπώνονται στο άρθρο 25 παρ.1 εδ. δ' του Συντάγματος.

Εστιάζοντας στην ουσία της έρευνάς μας, είναι σκόπιμο να αναλυθεί η υπ' αριθμ. 3696/1986 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών (τμήμα εκουσίας δικαιοδοσίας), στην οποία απορρίφθηκε η αίτηση αναγνώρισης και η εγγραφή στο Δημόσιο Βιβλίο Σωματείων, του υπό σύσταση σωματείου με την επωνυμία «Σύνδεσμος φίλων αποτέφρωσης». Η αιτιολογία της απόρριψης στηρίχθηκε στην ταύτιση των χρηστών ηθών με τους περί ηθικής κανόνες της χριστιανικής διδασκαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η ως άνω δικαστική κρίση βρήκε έρεισμα στη συνταγματική κατοχύρωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος ως επικρατούσας θρησκείας του κράτους (άρθρ. 3 παρ.1Σ). Συγκεκριμένα, θεωρήθηκε ότι η νομιμοποίηση της καύσης των νεκρών θα προκαλούσε κλονισμό της δημόσιας τάξης, η οποία περιλαμβάνει και την έννοια των χρηστών ηθών, λόγω της σαφούς αντίθεσης της πρακτικής της καύσης με το πνεύμα της Αγίας Γραφής και της Ιεράς Ορθόδοξης Παράδοσης, οι οποίες προσδίδουν ασυγκρίτως μεγάλη αξία και ιερότητα³⁰ στο ανθρώπινο σώμα χάρη στην εσχατολογική δογματική διδασκαλία της Αναστάσεως των νεκρών.

Στη συγκεκριμένη υπόθεση η ρήτρα των χρηστών ηθών, όπως ερμηνεύθηκε με *ad hoc* στάθμιση από τον εφαρμοστή του δικαίου, απέκλεισε την εφαρμογή των δικαιωμάτων της ελευθερίας της συνένωσης (άρθρο 12Σ) και της ελεύθερης έκφρασης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ.1Σ) των μελών του εν λόγω σωματείου. Παρατηρούμε λοιπόν ότι εδώ η νομική έννοια των χρηστών ηθών ταυτίστηκε με την διδασκαλία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, χάρη στην κοινή πίστη σε αυτήν της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, γεγονός που την ανυψώνει σε επίσημη- επικρατούσα θρησκεία του κράτους.

³⁰ Σχόλιο: ο όρος κηδεία, τον οποίο χρησιμοποιεί η Ορθόδοξη Εκκλησία υποδηλώνει την επιτάφια χριστιανική φροντίδα των νεκρών. Αντίθετα, ο λατινικός όρος *cremare* δηλώνει τη βίαιη δια πυρός καταστροφή. Σύμφωνα με τον καθηγητή Δ. Κιτσίκη (βλ. «Η τρίτη ιδεολογία και η Ορθοδοξία», Αθήνα, 1990, εκδ. Ακρίτας σ. 122-123) ο Ναζισμός που χρησιμοποίησε τα κρεματορία για την εξολόθρευση των Εβραίων στηρίχθηκε στη βασική αντίληψη του ζωροαστρισμού περί της δια πυρός καθαρτικής έννοιας του θανάτου, που εκφράστηκε με το βιβλίο του Νίτσε «Τάδε έφη Ζαρατούστρας». Έτσι αναπόφευκτα η καύση παραπέμπει συνειρμικά στους αποτεφρωτικούς κλιβάνους της χιτλερικής Γερμανίας.

Υπό αυτό το πρίσμα, η ίδρυση του εν λόγω σωματείου έρχεται σε σύγκρουση με το ορθόδοξο δόγμα, οπότε τα δικαιώματα της μειοψηφίας πρέπει να υποχωρήσουν υπέρ του κανόνα της αρχής της πλειοψηφίας. Ωστόσο, αυτό δεν θεωρείται παραβίαση των δικαιωμάτων της μειοψηφίας, διότι οι ηθικοί κανόνες τους οποίους ακολουθεί η πλειοψηφία ενός λαού μπορούν να επιβάλλουν έναν τέτοιο περιορισμό.

Ακολούθως, δυνάμει της υπ' αριθμ. 1702/1988 απόφασης του Εφετείου Αθηνών, εξαφανίστηκε η πρωτόδικη απόφαση και εν τέλει επικράτησε η άποψη ότι ο σκοπός του υπό σύσταση σωματείου και τα μέσα για την επίτευξη του δεν παραβιάζουν την δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη της χώρας. Είναι κρίσιμο να υπογραμμισθεί ότι η διαμόρφωση της δικαστικής κρίσης επηρεάστηκε από το γεγονός ότι η καύση των νεκρών έχει τύχει αποδοχής από την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, γεγονός που αποδυναμώνει τον δικανικό συλλογισμό, διότι μετά το Σχίσμα(1054) η Δυτική Εκκλησία θεωρείται ότι έχει αποκοπεί από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία λόγω της αίρεσης του filioque.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι η έννοια των χρηστών ηθών ασφαλώς δεν προσδιορίζεται με βάση την υποκειμενική αντίληψη του δικαστή, αλλά ερμηνεύεται σε κάθε περίπτωση με γνώμονα τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Άρα, η αποφυγή της διατάραξης της δημόσιας τάξης με την συνακόλουθη επικράτηση της κοινωνικής ειρήνης επιτυγχάνεται όταν η ανάπτυξη της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου δεν συγκρούεται με τις επιταγές της επικρατούσας κοινωνικής ηθικής και τις ηθικές αντιλήψεις του μέσης ηθικής κοινωνικού ανθρώπου(Χρυσόγονος,2006:181).

Βάσει των εκτεθέντων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε ένα ορθόδοξο χριστιανικό κράτος, του οποίου η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών επί αιώνες ακολουθεί κοινό δόγμα και κοινή λατρεία, είναι εύλογο να κυριαρχεί το πνεύμα της χριστιανικής ηθικής στις κοινωνικές του αντιλήψεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η κοινωνική-ενοποιητική δυναμική των θεολογικών δογμάτων της κοινής πίστης να έχει ισχυρή επίδραση στη διαμόρφωση τόσο των χρηστών του ηθών, όσο και της εθνικής του ταυτότητας(Νικολαΐδης,2009:56-62).

Επιχειρώντας μια σύγκριση με τα ισχύοντα δεδομένα στην Αμερικανική έννομη τάξη, όπου η πρακτική της αποτέφρωσης εφαρμόζεται από το 1876,παρατηρούμε ότι η εξέλιξη του δικαίου οδήγησε στην αναγνώριση εμπράγματος δικαιώματος οιονεί

ιδιοκτησίας των συγγενών στο νεκρό σώμα του θανόντος. Αν και η νομολογία έχει αναγνωρίσει το δικαίωμα στον θανόντα να ορίσει στη διαθήκη του τον τρόπο της μεταθανάτιας διάθεσης του σώματός του, οι συγγενείς αρκετά συχνά με δικαστική απόφαση καταστρατηγούν τις τελευταίες του επιθυμίες (Dod,2008:316).

Συγκεκριμένα στην канаδέζικη υπόθεση³¹HuntervHunter, το δικαστήριο απένειμε την επιμέλεια της σορού του θανόντος στον υιό του, ο οποίος ορίστηκε εκτελεστής των διαδικαστικών που αφορούσαν την ταφή τουπατέρα του σε Προτεσταντικό νεκροταφείο, παρά το γεγονός ότι ο θανών τρεις εβδομάδες πριν τον θάνατό του είχε ασπασθεί την πίστη των Ρωμαιοκαθολικών και είχε δηλώσει τη βούλησή του να ταφεί σύμφωνα με το τελετουργικό αυτής της ομολογίας.

Επίσης, στην υπόθεση³²SalehvReichert ο σύζυγος της θανούσης, ο οποίος ήταν και διαχειριστής της περιουσίας της, ήθελε να αποτεφρώσει τη σορό της συζύγου του, εκπληρώνοντας την επιθυμία της, παρά τις αντιρρήσεις του πατέρα της θανούσης, ο οποίος ήθελε να θάψει την κόρη του, επειδή η τελευταία είχε ανατραφεί σύμφωνα με το δόγμα του Ισλάμ, που απαγορεύει στους πιστούς την καύση. Το δικαστήριο του Οντάριο όρισε να αποφασίσει ο σύζυγος τον τρόπο διάθεσης του σώματος της θανούσης εξαρτώντας την απόφαση του από το γεγονός ότι αυτός ήταν ο νόμιμος διαχειριστής της περιουσίας της, χωρίς να θεωρήσει ότι θα ασκούσε κάποια νομική επιρροή το γεγονός ότι ο σύζυγος είχε ασπασθεί τον Μουσουλμανισμό την ώρα του γάμου.

Μάλιστα, οι αποφάσεις που αφορούν στην αποτέφρωση του θανόντος και στη διάθεση της στάχτης του, συνοδεύονται από έντονες δικαστικές διαμάχες μεταξύ των συγγενών. Συγκεκριμένα, στις 12 Μαρτίου του 2007 στο Ανώτατο Δικαστήριο της Πενσυλβάνια, η υπόθεση³³ αφορούσε την παραβίαση της διακριτικής ευχέρειας ενός δικαστή σχετικά με την απόφασή του να προτιμήσει το μοίρασμα της τέφρας ενός παιδιού μεταξύ των γονέων του, από το να επιτρέψει την αποκλειστικότητα της διαχείρισής της στους ίδιους.Τελικά, η εν λόγω διαφωνία αποτέλεσε και την αιτία του διαζυγίου τους (Dod,2008:312).

³¹Βλ. Heather Conway, Dead but not Buried, Bodies, Burial and Family Conflicts 23 Legal Stud.423,452 (2003), Newcastle University, Conflicts based on religious beliefs, p.429.

³²βλ. ό. π.

³³Kulp v. Kulp 920A .2d 867,873 Pa.Super.Ct 2007.

Για τις περιπτώσεις διαφωνιών μεταξύ των συγγενών ως προς τα αναλυόμενα ζητήματα η ισχύουσα νομοθεσία³⁴ της Πενσυλβάνια προβλέπει ότι αν δύο ή περισσότεροι συγγενείς της ίδιας τάξεως διαφωνούν σχετικά με την διάθεση της σορού του νεκρού, η διαφωνία επιλύεται δικαστικά. Σε όλες τις συναφείς υποθέσεις η σχετική απόφαση εκδίδεται υπέρ του προσώπου με το οποίο ο θανών διατηρούσε στενότερη σχέση.

Από τις ανωτέρω υποθέσεις, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι γεννώνται σημαντικά ηθικά και δικαιολογικά ζητήματα σχετικά με το θέμα της καύσης των νεκρών. Πρώτον, όσον αφορά το ζήτημα της ελευθερίας της αυτοδιάθεσης παρατηρούμε ότι είναι δυνατόν να υποκατασταθεί η βούληση του θανόντος για την τύχη του σώματός του από τον διαχειριστή, ο οποίος έχει την νόμιμη υποχρέωση να διεκπεραιώσει τον τρόπο εξαφάνισης του νεκρού σώματος.

Δεύτερον, η παρεμβολή των συγγενών στα ζητήματα, αφενός της επιλογής μεταξύ της ταφής ή της αποτέφρωσης του νεκρού και αφετέρου σε περίπτωση επιλογής της αποτέφρωσης οι εγειρόμενες μεταξύ τους διαφωνίες για την τύχη της τέφρας του νεκρού, προκαλούν διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης, διόγκωση της δικαστηριακής ύλης με αποτέλεσμα την δυσλειτουργία του δικαστικού συστήματος και το πιο σημαντικό αποϊεροποίηση του ανθρώπινου σώματος πάνω στο οποίο τελικώς αποκτούν εμπράγματο δικαίωμα οιονεί κυριότητας.

Στην ελληνική έννομη τάξη, ο θεσμός της αποτέφρωσης εισήχθη με τον ν. 3448/2006, στο άρθρο 35 του οποίου κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της επιλογής της αποτέφρωσης σε ημεδαπούς και αλλοδαπούς, των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επέτρεπαν την μετά θάνατον αποτέφρωση. Με καθυστέρηση δε τριετίας εκδόθηκε και το εκτελεστικό του νόμου Π.Δ.31/2009. Προϋπόθεση για την αποτέφρωση αποτελούσε η προηγούμενη ρητή, χωρίς όρο ή αίρεση, δήλωση του θανόντος για τη σχετική επιθυμία του ή η αντίστοιχη δήλωση των συγγενών του, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, έως και τον τέταρτο βαθμό, κατά σειρά τάξεως.

Σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των συγγενών που βρίσκονται στην ίδια τάξη, η σχετική απόφαση λαμβανόταν από τον Εισαγγελέα, στην περιφέρεια του οποίου φυλασσόταν ο νεκρός. Προκειμένου για ανήλικα τέκνα, η δήλωση γινόταν και από

³⁴PA. CONST. STAT. ANN. § 305(d)(2).

τους δυο γονείς ή από εκείνον που ασκούσε τη γονική μέριμνα κατά τα άρθρα 1510 επ. του Αστικού Κώδικα. Η σχετική άδεια χορηγείται από τον Δήμο ή την Κοινότητα, όπου λειτουργούσε το Κέντρο, στο οποίο θα γινόταν η αποτέφρωση.

Μετά την αντικατάσταση του ως άνω άρθρου από το υπ' αριθμ. 49 του ν.4277/2014 πλέον ορίζεται στο εδάφιο α' της παρ. 1 ότι πέρα από την ληξιαρχική πράξη θανάτου και το πιστοποιητικό του ιατροδικαστή απαιτείται έγγραφη δήλωση ή σημείωμα του θανόντος ότι επιθυμούσε την αποτέφρωση της σορού του. Αν ο θανών δεν κατέλιπε τέτοια δήλωση ή σημείωμα, προβλέπεται έγγραφη δήλωση του/της συζύγου αυτού ή του/της εν ζωή συντρόφου του θανόντος με τον/την οποίο/α ο τελευταίος είχε συνάψει σύμφωνο συμβίωσης³⁵ ή τέλος, των συγγενών πρώτου ή δευτέρου βαθμού του θανόντος, με βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής τους.

Παράλληλα, για την αποτέφρωση οστών νεκρών απαιτείται άδεια, η οποία χορηγείται από τον δήμαρχο³⁶ ή στην περίπτωση κοιμητηρίου που βρίσκεται στην εδαφική περιφέρεια δημοτικής ή τοπικής κοινότητας, από τον πρόεδρο της δημοτικής ή τοπικής ενότητας ή τον εκπρόσωπο της τοπικής κοινότητας κατά περίπτωση. Η ως άνω άδεια χορηγείται μετά από έγγραφη συναίνεση των αναφερομένων στο άρθρο 49 του ν.4277/2014 προσώπων.

Βάσει των δεδομένων αυτών παρατηρούμε ότι, πέρα από το γεγονός ότι πλέον ο νόμος δεν εξαρτά την επιλογή της αποτέφρωσης από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του προσώπου, αρκεί μια απλή δήλωση του θανόντος ότι επιθυμούσε την αποτέφρωσή του και ελλείψει αυτής αρκεί η μη ρητή εναντίωσή του στο ζήτημα της καύσης ή αντίστοιχα της ταφής για να αποκτήσουν οι συγγενείς ουσιαστικά το δικαίωμα της απόφασης για την τύχη του νεκρού σώματός του.

Υπό το φως των ανωτέρω, συνάγεται ότι αυτή η νομική μεταχείριση του νεκρού σώματος, το κάνει δεκτικό δικαιωμάτων ιδιοκτησίας από την πλευρά των συγγενών, στους οποίους τελικά αυτό ανήκει για να το διαθέσουν κατά το δοκούν σε περίπτωση που ο θανών δεν άφησε κάποιο «σημείωμα». Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συντρέχει οιονεί διαδοχή αιτία θανάτου, γεγονός που θα

³⁵Βλ. άρθρο 1 του ν. 3719/2008 «Μεταρρυθμίσεις για την οικογένεια, το παιδί και άλλες διατάξεις» (Α' 240).

³⁶σύμφωνα με το εδάφιο στ' του άρθρου 82 του ν. 3852/2010 «Νέα αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης-Πρόγραμμα Καλλικράτης» (Α' 87).

δικαιολογούσε σχετική πρόβλεψη στις διατάξεις του κληρονομικού δικαίου(Christodoulou,2016:6,9).

Επίσης, είναι εμφανές ότι ο νέος νόμος δεν προβλέπει τι θα πρέπει να ισχύσει σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των συγγενών σχετικά με την επιλογή της ταφής ή της αποτέφρωσης, αλλά και ποιο όργανο θα είναι αρμόδιο για να επιλύσει την διαφορά. Η έως τώρα αναλυθείσα νομολογία και νομοθεσία προκαλεί τη νομική σκέψη στην ανεύρεση απάντησης απέναντι στο ακόλουθο ερώτημα:**τελικά, σε ποιόν ανήκουν οι νεκροί;**

Αντίθετα, ο νεότερος νόμος 4368/2016 ξεπερνώντας τις αγκυλώσεις του ν.4277/2014, ο οποίος αφήνει περιθώρια αυθαιρεσίας και συγκρούσεων συμφερόντων μεταξύ των συγγενών, στο άρθρο 15 παρ.2 παρέχει την δυνατότητα σε κάθε φυσικό πρόσωπο, εφόσον το επιθυμεί, να μπορεί ελεύθερα με ρητή, χωρίς όρο ή αίρεση, δήλωσή του ενώπιον συμβολαιογράφου να ορίσει τον τύπο της τελετής της κηδείας του και τον τόπο ενταφιασμού του. Με τη δήλωσή του αυτή ορίζονται τα πρόσωπα, συγγενικά ή μη που θα εκτελέσουν την επιθυμία του, τα οποία με σχετική δήλωσή τους στο ίδιο συμβολαιογραφικό έντυπο αποδέχονται τη δήλωση του προσώπου και αναλαμβάνουν την υποχρέωση να την εκτελέσουν.

Εν συνεχεία, στην παράγραφο 3 θεσπίζεται ότι, εφόσον τηρηθεί ο κατά τα ανωτέρω τύπος, και η διατυπωθείσα επιθυμία του θανόντος δεν αντίκειται σε κανόνες δημόσιας τάξης, υγιεινής ή στα χρηστά ήθη, τα αρμόδια όργανα ή οι υπηρεσίες, που επιμελούνται της ταφής του νεκρού οφείλουν να συμμορφώνονται στη διατυπωθείσα επιθυμία του θανόντος χωρίς οποιαδήποτε άλλη προϋπόθεση ή διαδικασία, ακόμη και αν εναντιωθούν συγγενείς οποιουδήποτε βαθμού. Ομοίως, στο άρθρο 92 παρ.3 του ίδιου νόμου ρυθμίζονται τα θέματα διαχείρισης της τέφρας και η διευθέτηση τυχόν διαφωνιών εκ μέρους των συγγενών σχετικά με αυτό το ζήτημα.

Όλες αυτές οι νομοθετικές εξελίξεις συντείνουν στο σχολιασμό του θεμελιώδους ηθικού ζητήματος, το οποίο έχει να κάνει με τη νομική φύση του νεκρού σώματος. Είναι γνωστό ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο το ανθρώπινο πτώμα δεν λογιζόταν ως πράγμα. Αντίθετα αποκτούσε την ιδιότητα του *res extracommercium*, καθώς ο χώρος όπου

θάπτονταν ο νεκρός καθίστατο «όσιος» (religionis)³⁷ και εξ αυτού του λόγου έπαινε να ανήκει στην “κυριότητα” του τέως κυρίου του. Στο νεότερο ελληνικό δίκαιο σύμφωνα με τις διατάξεις του αν. ν. 528/68 «περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων» όχι μόνο τα κοιμητήρια αλλά και οι τάφοι οικογενειακοί ή ατομικοί αποτελούν πράγματα εκτός συναλλαγής.

Οι διατάξεις αυτές σε συνδυασμό με τις διατάξεις του ποινικού κώδικα³⁸ δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι το πτώμα μπορεί να αποτελέσει πράγμα κατά την έννοια του άρθρου 947 ΑΚ, οπότε να είναι δεκτικό κυριότητας. Αντιθέτως, προσδίδουν στο νεκρό σώμα την ιδιότητα του *res religiosa*, προβάλλοντας τον σεβασμό του νομοθέτη προς το σκήνωμα του εκλιπόντος ανθρώπου, το οποίο πρέπει να τίθεται υπεράνω της ιδιωτικής βούλησης και εξουσίας.

Επιπλέον, κατά τη γνώμη των θεωρητικών του αστικού δικαίου το ανθρώπινο πτώμα δεν αποτελεί πράγμα, αλλά υπόλειμμα της προσωπικότητας του αποβιώσαντος³⁹, άρα πράγμα εκτός συναλλαγής. Συνεπώς, δεν μπορεί να περιέλθει στην κυριότητα των κληρονόμων, των οποίων οι νόμιμες εξουσίες περιορίζονται αποκλειστικά στα θέματα της ταφής ή εν προκειμένω της αποτέφρωσης.

Ενόψει των ανωτέρω, καθίσταται κρίσιμος ο νομικός προβληματισμός σχετικά με την συνταγματικότητα των άρθρων 132 και 133 του πολυνομοσχεδίου του υπουργείου Εσωτερικών για τους ΟΤΑ⁴⁰ οι διατάξεις των οποίων επιτρέπουν, κατόπιν τροποποίησης των διατάξεων του άρθρου 35 του Ν.3448/2006, να παρέχεται η δυνατότητα πλέον και στους ιδιώτες, εκτός από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) πρώτου βαθμού, της λήψης άδειας εγκατάστασης και λειτουργίας Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών μετά από λήψη των αδειών της παρ. 3 του άρθρου 19 του ν. 3982/2011.

Δεδομένης της συνταγματικής απαγόρευσης της ανάπτυξης της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης

³⁷Βλ. άρθρο της Μαριάνθης Νούσκαλη, «Η τύχη του νεκρού σώματος και των οστών μετά την εκταφή», στον ακόλουθο σύνδεσμο: www.curia.gr, Νομική Εφημερίδα [accessed 16.09.2017].

³⁸Βλ. άρθρ. 201,365,368,426,443 ΠΚ.

³⁹Βλ. Βουζίκας, Κληρονομικό Δίκαιο, παρ.11, VIII, I και 2, Λιτζερόπουλος, Κληρονομικό Δικ. Παρ.68B, Σούρλας ΕρμΑΚ εισαγωγή 57-60 αριθμ.46.

⁴⁰Βλ. άρθρ. 133 του ν. 4483/ 2017 με τίτλο: “Ρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό του θεσμικού πλαισίου οργάνωσης και λειτουργίας των Δημοτικών Επιχειρήσεων Ύδρευσης Αποχέτευσης (Δ.Ε.Υ.Α.). Ρυθμίσεις σχετικές με την οργάνωση, τη λειτουργία, τα οικονομικά και το προσωπικό των Ο.Τ.Α.. Ευρωπαϊκοί Όμιλοι Εδαφικής Συνεργασίας Μητρώο Πολιτών και άλλες διατάξεις”.

αξιοπρέπειας⁴¹, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 106 παρ.2 Σ, η ελληνική νομολογία θα κληθεί να επιλύσει την σύγκρουση των ως άνω συνταγματικών δικαιωμάτων, ερμηνεύοντας ενδεχομένως την περί των χρηστών ηθών έννοια που επικρατεί σήμερα στην ελληνική κοινωνία, σε συσχετισμό με την νομιμότητα του υποβιβασμού του ανθρώπινου πτώματος σε αντικείμενο της οικονομικής σκοπιμότητας των ιδιωτικών εμπορικών εταιριών. Σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με τις δηλώσεις του Υπουργού Εσωτερικών Π.Σκουρλέτη, η ανωτέρω νομοθετική ρύθμιση προτάθηκε στο Κοινοβούλιο εξαιτίας της μακροχρόνιας αδράνειας των δήμων να επιληφθούν της δημιουργίας Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών⁴².

Ως προς το θέμα της νομικής φύσης των οστών κατά μια άποψη είναι κινητά πράγματα μη εξαιρούμενα της συναλλαγής, διότι δεν συνδέονται πλέον με ορισμένη ανθρώπινη προσωπικότητα. Συγκεκριμένα, τα οστά δεν μπορούν να απολαύουν του ίδιου σεβασμού και νομικής προστασίας με το πτώμα, διότι εφόσον αποτελούν υπολείμματα του διαλυμένου πτώματος δεν δικαιολογείται σε αυτά ο σεβασμός που απορρέει από το θρησκευτικό συναίσθημα των οικείων του νεκρού. Επομένως, αποτελούν πράγματα κατά την έννοια του άρθρου 947 ΑΚ και μπορούν να αποτελέσουν το περιεχόμενο του εμπράγματος δικαιώματος της κυριότητας⁴³.

Αντίθετα, σύμφωνα με την ορθότερη άποψη της νομολογίας του Εφετείου Αθηνών όπως διατυπώνεται στην απόφαση 5316/1990, το θέμα της κυριότητας επί των οστών μπορεί να γίνει δεκτό μόνο υπό την προϋπόθεση της αποσύνδεσής τους από την μνήμη κάποιου συγκεκριμένου νεκρού, όπως συμβαίνει με τα οστά που ανευρίσκονται σε εκσκαφές οικοπέδων ή σε ανασκαφές αρχαιολογικών χώρων. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τα οστά γνωστών νεκρών, τα οποία εξακολουθούν να συνδέονται με την μνήμη της προσωπικότητάς τους. Για αυτόν τον λόγο, μετά την εκταφή τους, την οποία επιμελούνται οι συγγενείς των θανόντων, αυτά τοποθετούνται σε ειδικά διαμορφωμένους νεκροθαλάμους των νεκροταφείων, όπου αντί ετησίως καταβαλλομένου τέλους φυλάσσονται, προσκειμένου να μπορούν οι

⁴¹Σύμφωνα με την άποψη της καθηγήτριας Θ. Αντωνίου, η διαφορά των όρων «αξία» και «αξιοπρέπεια» στα αντίστοιχα άρθρα του συνταγματικού κειμένου δεν ασκεί επιρροή στο κανονιστικό τους περιεχόμενο. Αντίθετα, οι ως άνω όροι πρέπει να ερμηνεύονται ως ενιαίο σύνολο διότι χρησιμοποιούνται από τον συνταγματικό νομοθέτη με την ίδια έννοια. Βλ. Θ. Αντωνίου, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975, Έκδ. Α. Σάκκουλα 2010, σ.29.

⁴²Βλ. www.ert.gr : Πάνος Σκουρλέτης: «Ανοίγει ο δρόμος για ιδιωτικά αποτεφρωτήρια», 3/03/2017, [accessed 16.09.2017].

⁴³Βλ. Οικονομίδης, στοιχ. Αστ. Κωδ. σελ.98 σημ.6, Λιακόπουλος, Αγόρασις σελ.48, κατά τον οποίο τα οστά περιλαμβάνονται στα λοιπά πράγματα και υποβάλλονται εις αγόρασιν.

συγγενείς κατά τις ημέρες αποτίσεως τιμής στους νεκρούς ναπροσεύχονται για την σωτηρία των ψυχών τους.

Η ανωτέρω ανάλυση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι τα οστά πρέπει να έχουν άλλη νομική σημασία- μεταχείριση από αυτή του πτώματος του νεκρού, αλλά πρέπει και αυτά να αποτελούν πράγματα *extracommercium*. Απόδειξη του οφειλόμενου σεβασμού απέναντι στους νεκρούς και τα μέλη τους, αποτελεί και η διάταξη του άρθρου 201 Π.Κ, στην οποία απειλείται ποινή φυλάκισης έως δυο ετών σε περίπτωση αυθαίρετης αφαίρεσης νεκρού σώματος ή μέλους του από εκείνους που έχουν το δικαίωμα να τα φυλάξουν.

Επιστρέφοντας στις διατάξεις του άρθρου 35 παρ.2 του ν. 3448/2006για την αποτέφρωση των νεκρών,επισημαίνεται ότση δήλωση των συγγενών (έως τετάρτου βαθμού), ως νόμιμη προϋπόθεση για την έκδοση της διοικητικής πράξης από την αρμόδια δημοτική αρχή,είχε ορισθεί διαζευκτικά ως ισοδύναμη με την σχετική δήλωση του θανόντος για την επιλογή της καύσης του σώματός του. Αντίθετα,σύμφωνα με τις νεότερες⁴⁴διατάξεις η έγγραφη δήλωση του/της συζύγου ή των συγγενών (έως δευτέρου βαθμού) με την βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής τους απαιτείται για την αποτέφρωση του σώματος ή των οστών του θανόντος, μόνο σε περίπτωση που ο ίδιος δεν κατέλιπε έγγραφη δήλωση ή σημείωμα ότι επιθυμούσε την αποτέφρωσή του (ή την αποτέφρωσσητων οστών του). Παρατηρείται λοιπόν ότι η εξέλιξη του νόμου, αν και παρουσιάζει αξιοσημείωτες αντιφάσεις και ελλείψεις, κατευθύνεται όλο και περισσότερο προς τη διασφάλιση και την προστασία της αυτοδιάθεσης του προσώπου στα θέματα της μεταθανάτιας εξαφάνισης του σώματός του.

Περαιτέρω, με τις διατάξεις του άρθρου 49^α ν.4277/2014, που προστέθηκε με το άρθρο 92 παρ.3 ν.4368/2016, θεσπίζονται οι τρόποι διαχείρισης της τέφρας, αφού αυτή τοποθετηθεί εντός της τεφροδόχου ως εξής: ή α) κρατείται εντός του Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών ή εντός του Κοιμητηρίου σε ειδικό χώρο φύλαξης(τεφροφυλάκιο) ή β) ενταφιάζεται σε υφιστάμενο Κοιμητήριο, σύμφωνα με τα οριζόμενα στον α.ν.582/1968 (Α'225) «Περί Δημοτικών και Κοινοτικών Κοιμητηρίων», όπως ισχύει, ή γ) εγκαταλείπεται ελευθέρως στη θάλασσα σε

⁴⁴Βλ. άρθρο 49 παρ. 1 και 3 του ν. 4277/2014 καθώς και άρθρο 4 παρ.1 εδ.β' της υπ'αριθμ. 4932/2017 ΚΥΑ (ΦΕΚ 441/Β/15-2-2017) για την αποτέφρωση των οστών.

απόσταση τουλάχιστον 1,5 ναυτικού μιλίου από την ακτή, υπό την προϋπόθεση ότι το σκεύος είναι διαλυτό στο νερό και δεν περιέχει ρυπογόνα στοιχεία. Επίσης, είναι δυνατή η διασπορά της τέφρας σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο ενθύμησης (σιντριβάνι ή ανθόκηπο) εντός του ΚΑΝ ή σε υπαίθριο χώρο εκτός κατοικημένης περιοχής.

Εφόσον δεν υφίσταται ρητή δήλωση του θανόντος για τη διαχείριση της τέφρας του, σύμφωνα με τα οριζόμενα στην προηγούμενη παράγραφο, για το ζήτημα αυτό αποφασίζουν ο/η σύζυγος και οι συγγενείς του, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, έως και τον τέταρτο βαθμό, κατά σειρά τάξεως. Επίσης τα ίδια πρόσωπα αποφασίζουν και για κάθε μεταβολή στη διαχείριση της τέφρας του, κατά σειρά τάξεως. Σε κάθε περίπτωση αδυναμίας πραγματοποίησης της βούλησης του θανόντος, καθώς και σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ συγγενών της ίδιας τάξης, αποφαινεται ο Εισαγγελέας στην περιφέρεια του οποίου φυλάσσεται η τεφροδόχος, η οποία θεωρείται πράγμα εκτός συναλλαγής με όλες τις εντεύθεν συνέπειες.

Διαπιστώνεται ότι ο νόμος, ενώ ορίζει ως αρμόδιο όργανο τον Εισαγγελέα για να επιλύσει την διαφωνία μεταξύ των συγγενών για την διαχείριση της τέφρας του θανόντος, δεν προβλέπει κανένα δημόσιο όργανο σε περίπτωση διαφωνιών σχετικά με την επιλογή της ταφής ή της αποτέφρωσης της σορού του⁴⁵ ή της αποτέφρωσης των οστών του, στην περίπτωση φυσικά που ο τελευταίος δεν δήλωσε αντίστοιχα την βούληση του με τους τρόπους που του παρέχει ο νόμος, δηλαδή είτε με κάποιο σημείωμα, είτε με συμβολαιογραφικό έγγραφο.

Συνεχίζοντας την ανάλυση του παρόντος θέματος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η έννομη τάξη της Ολλανδίας, όπου το συνεχώς αυξανόμενο εύρος δυνατοτήτων της διάθεσης της τέφρας θεωρείται μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη. Συγκεκριμένα στην δεκαετία του 1980 η εξουσία της διάθεσης της τέφρας βρισκόταν κυρίως στη διακριτική ευχέρεια επαγγελματιών, των οποίων οι δραστηριότητες ήταν συναφείς με τα ζητήματα της μεταθανάτιας διάθεσης του νεκρού σώματος. Αντίθετα όταν το 1991 επετράπη η φύλαξη της τέφρας στα σπίτια των συγγενών του εκλιπόντος, άρχισε ο οικογενειακός κύκλος του θανόντος να διαδραματίζει ενεργό ρόλο στο ζήτημα της διάθεσής της (Mathijssen, 2017:35).

⁴⁵Αντίθετα, σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 2 εδ. β' του ν.3448/2006 το ζήτημα αυτό διευθετείτο με επέμβαση του Εισαγγελέα της περιφέρειας, όπου φυλασσόταν ο νεκρός, ο οποίος αποφάσιζε με βάση την εικάζόμενη βούληση του θανόντος σχετικά με το θέμα της ταφής ή της καύσης του.

Μεταξύ των επιλογών της διάθεσης της τέφρας, όπως είναι η ταφή, ο χωρισμός της σε μέρη και η διασπορά της, έντονο προβληματισμό προκαλεί η τάση ενός αξιοσημείωτου ποσοστού⁴⁶ Ολλανδών που δείχνει προτίμηση στη δημιουργία αντικειμένων (ashobjects), π.χ. κοσμημάτων, δια της χρησιμοποίησής της. Με αυτόν τον τρόπο της διάθεσης οι συγγενείς θεωρούν ότι διατηρείται “πιο ζωντανός” ο δεσμός με τους αγαπημένους νεκρούς τους (Mathijssen, 2017:38).

Εν κατακλείδι, τα παραπάνω αποδεικνύουν την μετάλλαξη της υγιούς ανθρώπινης σχέσης με τους νεκρούς σε υλιστική και κερδοσκοπική εκδήλωση προσκόλλησης στο αναπόφευκτο γεγονός του θανάτου τους. Με αυτόν τον τρόπο, ο νεκρός εξομοιώνεται με ένα κοινό εμπορεύσιμο πράγμα, το οποίο δέχεται την ανθρώπινη εξουσίαση όπως όλα τα υπόλοιπα αντικείμενα.

II. Καύση και θρησκευτική ελευθερία

Το έτος 313 μ.Χ. ο Μέγας Κωνσταντίνος υπέγραψε στα Μεδιόλανα τον πρώτο νόμο στην παγκόσμια ιστορία, ο οποίος κατοχύρωσε επίσημα την ανεξιθρησκεία. Με το γνωστό «Διάταγμα των Μεδιολάνων» σταμάτησαν οι επί τρεις αιώνες διωγμοί των χριστιανών, οι οποίοι έκτοτε μπορούσαν να εκτελούν απρόσκοπτα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ο όρος «ανεξιθρησκεία» εισήχθη από τον Αρχιεπίσκοπο Σλαβινίου και Χερσώνος Ευγένιο Βούλγαρη, ο οποίος όρισε το περιεχόμενο του ως εξής: «η αρετή των θρήσκων ως ανοχή έναντι των ετεροθρήσκων» (Παπαθανασόπουλος, 2015:11)⁴⁷.

Μετά την παρέλευση δεκατεσσάρων αιώνων η αρχή της ανεξιθρησκείας διατυπώθηκε στο άρθρο 10 της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της γαλλικής επανάστασης του 1789 και αποτέλεσε αντικείμενο διδασκαλίας των

⁴⁶Σε έρευνα που διεξήχθη το 2006 το ποσοστό των ερωτηθέντων Ολλανδών ανήλθε σε 4%, ενώ το 2016 σε αντίστοιχη έρευνα παρατηρήθηκε αύξηση του ποσοστού σε 26%. Βλ. Brenda Mathijssen (2017) The ambiguity of human ashes: Exploring encounters with cremated remains in the Netherlands, *Death Studies*, 41:1, 34-41, DOI:10.1080/07481187.2016.1257882.

⁴⁷όπου επίσης αναφέρεται ότι ο Άγιος Νεκτάριος προσέδωσε στον όρο της ανεξιθρησκείας την ερμηνεία της θρησκευτικής ανοχής έναντι των ετεροθρήσκων, βλ. σχ. βιβλίο Ευγ. Βουλγάρεως «Σχεδίασμα περί ανεξιθρησκείας, ήτοι περί ανοχής των ετεροθρήσκων», εκδ. υπό Νεκταρίου Κεφαλά, Μητροπολίτου Πενταπόλεως, εν Αλεξανδρεία, τυπο-λιθογραφείον, Ι.Κ. Λαγουδάκη, 1890.

διαφωτιστών και των φιλοσόφων του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, Rousseau, Montesquieu, Locke κ.α.

Στην Ελλάδα συνταγματική και θρησκευτική παράδοση είναι στενά συνυφασμένες για λόγους σεβασμού «προς την θρησκείαν των πατέρων μας εις ην οφείλομεν την εθνικήνανεξαρτησίαν». Αυτός είναι ο λόγος της κατοχύρωσης της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσας θρησκείας σε όλα τα προΐσχύσαντα Συντάγματα από το 1844 μέχρι σήμερα (άρθρ.3 παρ.1Σ), καθώς και η αναγραφή της επίκλησης «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος» στην αρχή όλων των προηγούμενων Συνταγμάτων εκτός αυτού του 1927 (Δημητρόπουλος, 2008:631).

Η καθιέρωση του συστήματος της επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα μπορεί να συνυπάρξει με την αρχή της ίσης μεταχείρισης όλων των υπόλοιπων γνωστών θρησκειών. Σε αντίθετη περίπτωση δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας, που πρέπει να τηρεί το κράτος έναντι της ύπαρξης ετεροδόξων στην επικράτειά του. Άλλωστε αυτό θα ήταν ασυμβίβαστο με την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας όπως αυτή ορίζεται στο άρθρο 13 παρ. 1-3Σ. Όπως χαρακτηριστικά έχει παγιωθεί βάσει της νομολογίας του ΕΔΔΑ⁴⁸ «αποστολή του κράτους είναι να διασφαλίσει την αμοιβαία ανεκτικότητα ανάμεσα στις διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες» (Βλαχόπουλος, 2017:277).

Από νομική άποψη στο σύστημα επικρατούσας θρησκείας, το οποίο βασίζεται στο γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία του λαού πιστεύει σε συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα, η επικρατούσα θρησκεία ως «πρώτη μεταξύ ίσων» απολαμβάνει ορισμένων προνομίων, όπως π.χ η οργάνωσή της με την μορφή νπδδ, η μισθοδοσία του ορθόδοξου κλήρου από τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού, οι ορκωμοσίες, οι επίσημοι εορτασμοί και δοξολογίες, το ημερολόγιο, τα θρησκευτικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους (δικαστήρια-σχολεία-νοσοκομεία), η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών κλπ. (Δημητρόπουλος, 2008:643).

Από τον συνδυασμό των άρθρων 13 παρ. 1 εδ. β' και 5 παρ. 2 εδ. α' του Συντάγματος γίνεται δεκτό ότι βασική προϋπόθεση της απόλαυσης του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από τον κάθε άνθρωπο αποτελεί η διασφάλιση της

⁴⁸ΕΔΔΑ, 14/12/1999, Σερίφ κ. Ελλάδας.

θησκευτικής ισότητας. Βέβαια, το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελευθερία μόνο των φορέων των γνωστών θρησκειών, όσων δηλαδή τα δόγματα, η οργάνωση και οι τρόποι της λατρείας καθίστανται φανερά, να διαδίδουν την διδασκαλία και να επιτελούν λατρευτικές πράξεις, εφόσον δεν προσβάλλουν την δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη (αρθρ. 13 παρ.2εδ.β') του κράτους, το οποίο τους παρέχει τις παραπάνω νόμιμες δυνατότητες.

Φυσικά, η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας ως έκφανση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας υπακούει και στις γενικές ρήτρες περιορισμού του άρθρου 5 παρ.1 Σ, οι οποίες απαγορεύουν την άσκηση του δικαιώματος, σε περίπτωση που προσβάλλονται τα δικαιώματα των άλλων και παραβιάζεται το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη, τηρουμένων των «περιορισμών των περιορισμών» του άρθρου 25 Σ και ιδίως της αρχής της αναλογικότητας.

Κατά μια άποψη, η ρήτρα των χρηστών ηθών δεν μπορεί να ταυτιστεί με το δόγμα της χριστιανικής ορθόδοξης θρησκείας, διότι αυτή η ερμηνεία θα καθιστούσε την επικρατούσα θρησκεία υποχρεωτική, καταργώντας κάθε έννοια θρησκευτικής ελευθερίας, όσον αφορά την άσκηση της λατρείας, δηλαδή την τελετουργική εξωτερική των δογμάτων των άλλων γνωστών θρησκειών στην Ελλάδα (Χρυσόγονος,2006:284).

Με την παραπάνω άποψη συμφωνεί και ο καθηγητής Μ. Σταθόπουλος αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι: «είναι εσφαλμένη η γνώμη ότι προέχον κριτήριο καθορισμού των χρηστών ηθών είναι αναμφίβολα η ηθική της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας. Η άποψη ότι θα ληφθεί υπόψη η κρατούσα κοινωνική ηθική είναι επικίνδυνη και ανελεύθερη, διότι θα έθετε υπό απαγόρευση απόψεις μειονοτήτων, που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις από εκείνες τις κρατούσας ηθικής»(Σταθόπουλος,2007:382).

Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω και δεδομένου ότι η πολυπολιτισμική πλέον Ευρώπη έχει μεταλλαχθεί σε πλουραλιστικό κοινωνικό μόρφωμα, είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι οι «απόψεις περί ηθικής» των ισλαμιστών έχουν δημιουργήσει αιμοχαρείς φανατικές ομάδες που σκορπούν τον θάνατο και τη βία σε Ευρώπη, Ασία, Μέση Ανατολή και Αφρική εξαιτίας ουσιαστικά μιας θρησκευτικής αρχής του Ισλάμ, της τζιχάντ, που μεταφράζεται σε μια προσπάθεια επιβολής και κυριαρχίας του Ισλάμ πάνω σε όλες τις υπόλοιπες θρησκείες(Κοράνι, Σούρα 47), (Κένεθ,2016:56).

Προς επίρρωση των ανωτέρω είναι αντιπροσωπευτική και η δήλωση του Μουφτή της Σαουδικής Αραβίας ΑμντούλΑζίζΜπίνΑμπντουλάχ, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι : «η εξάλειψη των Χριστιανικών Εκκλησιών από τη Σαουδική χερσόνησο είναι σύμφωνη με τον ισλαμικό νόμο, που αναφέρει ότι μόνο το Ισλάμ μπορεί να υπάρχει ως θρησκεία σ' αυτήν» (Παπαθανασόπουλος, 2015:86).

Επομένως, επειδή οι απόψεις περί ηθικής κάθε πολιτισμού επηρεάζονται σε μέγιστο βαθμό από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κάθε λαού, προκειμένου να διασφαλίζεται η ειρηνική κοινωνική συμβίωση μεταξύ των οπαδών διαφόρων θρησκειών εντός του κράτους, καθίστανται αναγκαίοι οι περιορισμοί στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κάποιων μειονοτήτων, των οποίων τα “ιερά κείμενα” μεταδίδουν μηνύματα μισαλλοδοξίας και φανατισμού.

Ενδεικτικά στην υπ' αριθμ. 87/1986 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου τα χρηστά ήθη, τα οποία ορίζονται ως «οι εκάστοτε εδραιωμένοι στη συνείδηση του λαού κανόνες ορθής συμπεριφοράς και οι γενικές και θεμελιώδεις περί ηθικής αντιλήψεις του χρηστών και εμφρόνως σκεπτόμενου μέσου κοινωνικού ανθρώπου⁴⁹ σε ορισμένο τόπο και χρόνο», καθορίζονται βάσει της ηθικής της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας⁵⁰.

Επίσης, ο όρος δημόσια τάξη ορίζεται ως «το σύνολο πρωταρχικής και θεμελιώδους σημασίας αρχών και αντιλήψεων, ηθικού, πολιτικού, κοινωνικού ή οικονομικού χαρακτήρα, που διέπουν τη ζωή στην Ελλάδα σε ορισμένο χρόνο». Ο όρος δημόσια τάξη περιλαμβάνει και την έννοια των χρηστών ηθών⁵¹. Σημειώνεται ότι η επικράτηση της χριστιανικής ηθικής, η οποία αποτελεί συνεκτικό στοιχείο του ελληνικού λαού και για ιστορικούς λόγους, δεν σημαίνει την άρνηση της απόλαυσης του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας στις εντός της επικράτειας θρησκευτικές μειονότητες, αλλά τον νόμιμο περιορισμό όσων θρησκευτικών εκδηλώσεων μπορούν να διαταράξουν την δημόσια τάξη του κράτους.

Με βάση τα ανωτέρω θα εξεταστεί η υπαγωγή της καύσεως των νεκρών στο προστατευτικό περιεχόμενο του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και θα σχολιαστούν κάποιες αναφυόμενες συνταγματικές “συγκρούσεις”. Αρχικά είναι

⁴⁹Βλ. Σταθόπουλος - Γεωργιάδης, Αστ. Κώδικα υπ' άρθρ. 33 και 178, Σημαντήρας, Γεν. Αρχαίεκδ. Γ' αριθ. 36, ΑΠ 326/74 ΝοΒ 22.1297.

⁵⁰Βλ. Ράϊκου, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμ. Β', 1984, σελ. 165.

⁵¹Βλ. ο. π. Σταθόπουλος - Γεωργιάδης, υπ' άρθρ. 33, ΑΠ 360/70 ΝοΒ 18.1161.

κρίσιμο να τονισθεί ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (*forum internum*) είναι απεριόριστη γιατί συνδέεται με τον εσωτερικό ψυχικό κόσμο καθενός, ο οποίος είναι αδιατάρακτος⁵² (άρθρ. 13 παρ.1Σ).

Από την άλλη, η εξωτερίκευση του ενδιαθέτου φρονήματος που λαμβάνει μορφή υλικής δράσης εκ μέρους του ατόμου είναι δυνατόν να περιορισθεί, αν συγκρουστεί είτε με τις προαναφερθείσες συνταγματικές ρήτρες, είτε με κάποιο άλλο συνταγματικό δικαίωμα. Σε κάθε περίπτωση, οι αναπόφευκτες συγκρούσεις επιλύονται με την μέθοδο της πρακτικής εναρμόνισης, που έχει σαν σκοπό την διασφάλιση της άσκησης ενός ελαχίστου περιεχομένου κάθε δικαιώματος, προκειμένου να μην θίγεται ο εννοιολογικός πυρήνας του.

Την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και της θρησκείας κατοχυρώνει το άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπως επίσης και το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Επιπλέον, το άρθρο 10 παρ.1 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων εγγυάται την ελευθερία της θρησκείας. Το Σύνταγμα υποχρεώνει όχι μόνο το κράτος αλλά και οποιονδήποτε να σέβεται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του άλλου, αλλά η προστατευτική αξίωση του δικαιώματος στρέφεται μόνο κατά του κράτους, το οποίο υποχρεούται να λαμβάνει όλα τα αναγκαία μέτρα για να εξασφαλίζει τις συνθήκες απόλαυσης του δικαιώματος σε όλους τους νόμιμους θρησκευτικούς φορείς. Σε αντίθεση με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, της οποίας φορείς μπορούν να είναι μόνο φυσικά πρόσωπα, ημεδαποί και αλλοδαποί, την ελευθερία εκδήλωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων απολαμβάνουν και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου.

Είναι εμφανές ότι η βούληση του ανθρώπου σχετικά με τον τρόπο της μετά θάνατον διάθεσης του σώματός του καθορίζεται από τους θρησκευτικούς κανόνες του οικείου θρησκεύματος, όπως έχει αποφανθεί σχετικά και η νομολογία⁵³. Για τον λόγο αυτόν η μεταχείριση του σώματος μετά θάνατον συνδέεται με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, το οποίο κατοχυρώνει τον σεβασμό και την προστασία των θρησκευτικών πεποιθήσεων του πολίτη, έκφραση των οποίων αποτελεί και η επιλογή

⁵²Σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 1Σ, η διάταξη του άρθρου 13 παρ.1 δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, ούτε σε αναστολή ισχύος κατά το άρθρο 48Σ.

⁵³Βλ. Συμβ. Πλημ/κών Κυπριασίας 51/1969, ΝοΒ 18 (1970) 372, ΕφΑθ 240/1980, ΕιρΑθ 868/1950, Πρωτ.Καρδ. 53/1987, Ν.Σ.Κ. 316/1995.

του τρόπου εξαφάνισης της σορού του, είτε αυτός συμφωνεί με το δόγμα της θρησκείας του, είτε της συνολικής κοσμοθεωρίας ή των φιλοσοφικών του αντιλήψεων⁵⁴.

Όπως έχει υποστηρίξει και ο καθηγητής Ι.Μ. Κονιδάρης, «η καθιέρωση της καύσεως των νεκρών, ως εναλλακτικού τρόπου εξαφάνισης του πτώματος με εκείνον της ταφής, είναι ένα ζήτημα τελικώς θρησκευτικής ελευθερίας, διότι δεν μπορεί να μην παρέχεται σε όποιον το επιθυμεί ή και του επιτρέπουν οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις, η δυνατότητα να επιλέξει ως τρόπο εξαφάνισης του σώματός του την καύση»⁵⁵. Άλλωστε και η αντίθεση προς την θρησκευτική συνήθεια της ταφής ιδρύει εκ νέου μια θρησκευτική θέση απόρριψης του ανωτέρω θρησκευτικού κανονισμού.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι βάσει του Συντάγματος (άρθρο 13) αλλά και του διεθνούς και ενωσιακού δικαίου, το κράτος, βασιζόμενο στην αρχή της ίσης μεταχείρισης των εκατέρωθεν επιλογών, οφείλει να λαμβάνει όλα τα πρόσφορα μέτρα, ώστε να μην παρεμβάλλονται προσκόμματα, είτε στην επιλογή του ενταφιασμού, είτε σε αυτήν της αποτέφρωσης. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με την άποψη του Μ. Σταθόπουλου δεν χρειάζεται να προηγηθεί νομοθετική επέμβαση για να είναι νόμιμη η δημιουργία αποτεφρωτηρίων στην Ελλάδα, διότι η Πολιτεία γνωρίζει ότι αυτή η πρακτική έχει υλοποιηθεί στο εξωτερικό, άρα από αυτό συνάγεται ότι η εν λόγω διαδικασία είναι νόμιμη και επιτρέπεται στην Ελλάδα (Σταθόπουλος, 2007:399).

Είναι γεγονός ότι σε όλες τις άλλες χώρες⁵⁶ της Ευρωπαϊκής Ένωσης η αποτέφρωση έχει νομιμοποιηθεί εναλλακτικά προς την ταφή. Επομένως η Ελληνική Πολιτεία πρέπει να αντιμετωπίσει το ζήτημα αυτό στα πλαίσια των αναγκών που δημιουργεί η ελεύθερη διακίνηση των πληθυσμών. Πρωτοβουλίες για την νομιμοποίηση της

⁵⁴Σημειώνεται ότι εκτός από την Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία η επιλογή της αποτέφρωσης απορρίπτεται από τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ που εμμένουν στον παραδοσιακό τρόπο της ταφής, βλ. π.Δημητρίου Β. Τζέρπου, “Το τελευταίο Μυστήριο, Η Νεκρώσιμη Ακολουθία και η καύση των νεκρών” εκδ. Ουρανός 2012, σ.109.

⁵⁵ Βλ. Το Βήμα, (γνώμες), Καύση νεκρών και κράτος δικαίου, δημοσίευση 18/12/2005.

⁵⁶Αυξημένα ποσοστά παρατηρήθηκαν στις κάτωθι ευρωπαϊκές χώρες: Δανία 72%, Σουηδία 48%, Γερμανία 60%, Ελβετία 61%, Ολλανδία 46%, Βέλγιο 35%, Μεγάλη Βρετανία 77%, Γαλλία 9,39%, βλ. Περιοδικό «Θεός και Θρησκεία», τεύχος 1, Μάρτιος 1999, σ.144. Επίσης σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Γραφείων Τελετών(EFFS) κατά το έτος 2010 τα ποσοστά αποτέφρωσης σε διάφορες χώρες του κόσμου διαμορφώθηκαν ως εξής: Δανία 77,34%, Σουηδία 76,86%, Ηνωμένο Βασίλειο 73,15%, Ιταλία 13,09%, Ιρλανδία 11,39%, Πολωνία 9,00%, Ρουμανία 0,33%, Τσεχία 80,87%, Ελβετία 85,18%, Σλοβενία 78,29%, Ιαπωνία 99,94% Ταϊβάν 90,04% Χόνγκ-Κόνγκ 89,00% Σιγκαπούρη 77,82%, Ταϊλάνδη(2009) 80,00% Κούβα 14,80%, Γκάνα 4,23%.

καύσης των νεκρών στην Ελλάδα ανέλαβαν ιδιωτικοί φορείς, όπως παλαιότερα ο «Σύνδεσμος Φίλων Αποτέφρωσης» και σήμερα η «Επιτροπή για την θεσμοθέτηση του δικαιώματος της Αποτέφρωσης των νεκρών στην Ελλάδα», που είναι μέλος της InternationalCremationFederation-ICF⁵⁷.

Όλα τα παραπάνω οδήγησαν στην έκδοση του ν. 3448/2006 στο άρθρο 35 του οποίου ο νομοθέτης συνέδεσε την επιλογή της αποτέφρωσης με το θρήσκευμα ορίζοντας ότι «επιτρέπεται η αποτέφρωση νεκρών, ημεδαπών και αλλοδαπών, των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επέτρεπαν τη μετά θάνατον αποτέφρωση». Σύμφωνα δε με τα οριζόμενα του ως άνω νόμου, την αρμοδιότητα για την δημιουργία, συντήρηση και λειτουργία του Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών είχε αποκλειστικά ο Ο.Τ.Α. πρώτου βαθμού στην περιφέρεια του οποίου προβλεπόταν ο καθορισμός του χώρου για την εγκατάστασή του (Κ.Α.Ν.).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι προ της εκδόσεως του ως άνω νόμου είχε επισημανθεί⁵⁸ ότι σε ένα κράτος δικαίου το περιεχόμενο του συγκεκριμένου νόμου πρέπει να έχει γενική ισχύ, δηλαδή να ισχύει για όλους ανεξαρτήτως των όποιων θρησκευτικών πεποιθήσεων, οι οποίες είναι ελεύθερες και ως εκ τούτου μπορούν να μεταβάλλονται⁵⁹ οποτεδήποτε.

Έπειτα εκδόθηκε το υπ' αριθμ. 31/2009 Προεδρικό Διάταγμα, βάσει της υπ' αριθμ. 241/2008 Γνωμοδοτήσεως (Πρακτικό Συνεδριάσεως) του Β' Τμήματος Διακοπών του ΣτΕ, το οποίο καθόριζε τις προϋποθέσεις των χώρων δημιουργίας Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών, τους όρους και τον έλεγχο της λειτουργίας τους, καθώς και τις ειδικότερες προϋποθέσεις για την αποτέφρωση νεκρών. Προ της εκδόσεως του ν. 3448/2006, η ελληνική έννομη τάξη προέβλεπε μόνο τον ενταφιασμό ολόκληρου του πτώματος⁶⁰.

Όπως έχει ήδη εκτεθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο με τον νέο νόμο (4277/2014 αρθ. 48-51) το θρήσκευμα έχει αποσυνδεθεί από την επιλογή της αποτέφρωσης, γεγονός που υποβαθμίζει ακόμη περισσότερο την ανθρώπινη αξία και συνακόλουθα υποβιβάζει τον φορέα της, ο οποίος μάλλον θα χρησιμεύσει στις μέλλουσες να συσταθούν

⁵⁷Βλ. <http://www.cremation.gr> [accessed 20.09.2017].

⁵⁸Βλ. Ι.Μ. Κονιδάρη, Καύση νεκρών και κράτος δικαίου, Βήμα 18/12/2005.

⁵⁹Βλ. Ι.Μ. Κονιδάρη, «Λάθος η σύνδεση με το θρήσκευμα», Βήμα 5/3/2006.

⁶⁰ Βλ. αν.ν. 445/1968, άρθρ. 2,1 «Περί νεκροταφείων και ενταφιασμού των νεκρών» και του αν.ν. 582/1968 άρθρ.2,3 «Περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων».

ιδιωτικές ή δημόσιες επιχειρήσεις ως «συμφέρουσα λύση» για σχεδιασμούς διαχείρισης αποβλήτων.

Ήδη βάσει του άρθρου 14 παρ.3 του ν. 4368/2016 δύναται και ο Φορέας Διαχείρισης Στερεών Αποβλήτων Αττικής (Ε.Δ.Σ.Ν.Α.) να κατασκευάζει και να λειτουργεί Κέντρα Αποτέφρωσης Νεκρών σε εκτάσεις ιδιοκτησίας του ή που του έχουν παραχωρηθεί κατά χρήση κατόπιν απόφασης του Διοικητικού Συμβουλίου του και με τις προϋποθέσεις του άρθρου 35 του ν.3448/2006. Σε μελλοντικό παρεμπόδιοντα έλεγχο συνταγματικότητας του νόμου η ελληνική νομολογία θα κληθεί να κρίνει την αντίθεσή του ή μη προς τα άρθρα 2 παρ.1Σ και 106 παρ.2Σ⁶¹.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, πλέον σύμφωνα με το άρθρο 15 παρ.2 του ν.4368/2016, κάθε φυσικό πρόσωπο μπορεί, εφόσον το επιθυμεί, να δηλώσει ελεύθερα την βούλησή του σχετικά με τον τόπο του ενταφιασμού του, αλλά και τον «τύπο» της τελετής της κηδείας του. Η ρητή χωρίς όρο ή αίρεση δήλωσή του περιβάλλεται τον τύπο του συμβολαιογραφικού εγγράφου. Στο εν λόγω έγγραφο ορίζονται τα πρόσωπα (συγγενικά ή μη) τα οποία θα εκτελέσουν την επιθυμία του θανόντος και αφού αποδεχθούν, η επιθυμία του εκτελείται από τα αρμόδια όργανα, εφόσον η τελευταία δεν αντίκειται σε κανόνες δημόσιας τάξης, υγιεινής ή στα χρηστά ήθη, ακόμα και αν υπάρξουν διαφωνίες εκ μέρους των συγγενών οποιουδήποτε βαθμού, ως προς την απόφαση του θανόντος σχετικά με την επιλογή του «τύπου της κηδείας» του.

Από την παρ.3 του ως άνω άρθρου όπου ρητά ορίζεται ότι τα αρμόδια όργανα ή οι υπηρεσίες, που επιμελούνται της ταφής του νεκρού, «οφείλουν να συμμορφώνονται στη διατυπωθείσα επιθυμία του θανόντος χωρίς οποιαδήποτε άλλη προϋπόθεση ή διαδικασία», συνάγεται εξαναγκασμός της Ορθόδοξης Εκκλησίας όσον αφορά την

⁶¹Σχόλιο: www.eleftherostypos.gr: «Ιδιωτικές μπίζνες με τις ευλογίες της κυβέρνησης στα αποτεφρωτήρια», στις 27/03/2017, ο Άρης Χατζηγεωργίου αναφέρει: «ιδιαίτερη αίσθηση προκάλεσε το γεγονός ότι στη διάρκεια της μελέτης που έγινε από τον Δήμο Αθηναίων μέσω της εταιρίας Δ. Καρφοπούλου& Σια ΕΤΕ για ανεύρεση του κατάλληλου χώρου για εγκατάσταση αποτεφρωτηρίου, εκδήλωσε ενδιαφέρον η εταιρία ΚΑΦSIS Βιομηχανική & Ενεργειακή που κατέθεσε αίτηση χωρίς όμως να δηλώσει κάποιο ακίνητο. Η συγκεκριμένη εταιρία ανήκει στον όμιλο των αδελφών Βασιλειάδη, που αναπτύσσουν τα τελευταία χρόνια έντονη δραστηριότητα γύρω από τη διαχείριση αποβλήτων ειδικά στα λιμάνια της χώρας. Πρόκειται για τομέα που τώρα αναπτύσσεται στην Ελλάδα και σχετίζεται με την παραγωγή πράσινης ενέργειας και όπως αναφέρει η ίδια η εταιρία «**στις εγκαταστάσεις μας μετατρέπουμε πρωτογενή υλικά από διατροφικά υπολείμματα, ζωικά και φυτικά υποπροϊόντα, κοπριά, οργανικά σε ανανεώσιμη πηγή ενέργειας, βιοκαύσιμα και λιπάσματα. Δείχνοντας το δρόμο με το παράδειγμά μας, παράγουμε επαρκείς ποσότητες ενέργειας για την κάλυψη και των δικών μας αναγκών**». [accessed 21.09.2017].

τέλεση της Νεκρωσίμου Ακολουθίας σε περίπτωση που η επιθυμία του θανόντος ήταν να αποτεφρωθεί.

Παρά την αποστολή από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, προ της δημοσίευσής του νόμου, σχετικής επιστολής στον αρμόδιο τότε Υπουργό Εσωτερικών Παναγιώτη Κουρουμπλή, δεν ελήφθη υπόψη από τον κοινό νομοθέτη η αρνητική στάση της Εκκλησίας απέναντι στην αποτέφρωση, όπως κατηγορηματικά είχε διατυπωθεί από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμο σε σχετική συνέντευξή του εκείνη την εποχή⁶².

Από τα παραπάνω καθίσταται κραυγαλέα η αντισυνταγματικότητα της παρούσας διάταξης για τους ακόλουθους λόγους. Κατ' αρχήν, σύμφωνα με το άρθρο 3 του Συντάγματος η Εκκλησία της Ελλάδος είναι αυτοδιοικούμενος οργανισμός και διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο με βάση τις διατάξεις του Πατριαρχικού Τόμου της 29^{ης}.06.1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4^{ης}.09.1928. Επίσης, η αρχή της μη επέμβασης του κράτους στα ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας, καθώς και σε αυτά που αναφέρονται στην εσωτερική τάξη και λατρεία της Εκκλησίας, που διέπονται από κανονικές διατάξεις, βρίσκει όριο και στο άρθρο 13Σ παρ.1 εδ.α' χάριν της οργανώσεώς της υπό την μορφή του νπδδ.

Σύμφωνα με τη θεωρία, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου με θρησκευτικούς σκοπούς μπορούν να επικαλεστούν την ελευθερία της εκδήλωσης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων (Βλαχόπουλος, 2017:268) και να την αντιτάξουν τόσο έναντι της κρατικής όσο και της ιδιωτικής εξουσίας. Συνεπώς ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να επέμβει και να μεταβάλει βασικούς θεσμούς παγίως καθιερωμένους σε αυτή, είτε διοικητικούς είτε κανονικούς.

Άρα, η Εκκλησία της Ελλάδος μπορεί και από νομική άποψη να αρνηθεί την εκκλησιαστική κήδευση σε όποιον επιθυμεί να αποτεφρωθεί ακόμα και στην περίπτωση που το κράτος θεσμοθετήσει την αποτέφρωση (Μαρτσούκου, 2003:85). Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Ι.Μ. Κονιδάρης, από τον σεβασμό και την προστασία του κύρους και της ισχύος των ιερών κανόνων της Εκκλησίας της Ελλάδος, οι οποίοι είναι συνταγματικώς κατοχυρωμένοι, είτε αναφέρονται στο δόγμα, είτε στη διοίκηση

⁶²«Νόμος του κράτους να τελείται θρησκευτική κηδεία σε όσους επιλέγουν να αποτεφρωθούν», 23/02/2016, βλ. www.dogma.gr. [accessed 24.09.2017].

της Εκκλησίας, διασφαλίζεται και η θρησκευτική ελευθερία των πιστών της (Κονιδάρης,2016:101-102).

Ο Μ. Σταθόπουλος επίσης παραδέχεται ότι σε περίπτωση άρνησης της εκκλησιαστικής κήδευσης, η οποία δεν αποτελεί κρατική “πράξη” αλλά εκκλησιαστική, το ζήτημα θα παραμένει πάντοτε ενδοεκκλησιαστικό, δηλαδή θα αφορά την σχέση της Εκκλησίας με τον πιστό της. Αν ο τελευταίος προτιμήσει την αποτέφρωση, παραβλέποντας τις εκκλησιαστικές κυρώσεις, το κράτος οφείλει να του παράσχει αυτή την εναλλακτική μεταθανάτιας αυτοδιάθεσης (Σταθόπουλος,2007:399).

Πάντως η εκκλησιαστική ποινή της στερήσεως της εκκλησιαστικής ταφής και των ιερών μνημοσύνων είναι η μοναδική από τις εκκλησιαστικές ποινές, η οποία επιβάλλεται αυτοδικαίως (roenalataesententiae-διαπιστωτική ποινή) στους χριστιανούς που επιλέγουν την μετά θάνατον καύση του λειψάνου τους, αντί του ολόσωμου ενταφιασμού στη γη που ορίζει η Εκκλησία (Νικόδημος,1906:977). Πράγματι, η συνειδητή επιλογή της αποτέφρωσης είναι μια δημόσια πράξη-δήλωση με την οποία ο βαπτισμένος χριστιανός αποκηρύσσει σημαντικό δόγμα της εκκλησιαστικής- θρησκευτικής κοινότητάς του. Συνεπώς η στάση του μεταφράζεται ως “εκούσιος αφορισμός” με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον δυνατή η εκ μέρους του διεκδίκηση των προνομίων που αναλογούν στους πιστούς.

Σύμφωνα με το άρθρο 75 παρ.ΙΙ περ.8 του ισχύοντος Κώδικα περί Δήμων και Κοινοτήτων⁶³μεταξύ των αρμοδιοτήτων κρατικού χαρακτήρα που ασκούν οι δήμοι και οι κοινότητες σε τοπικό επίπεδο, για την καλύτερη εξυπηρέτηση των πολιτών, περιλαμβάνεται και η δημιουργία, συντήρηση και λειτουργία κοιμητηρίων και κέντρων αποτέφρωσης νεκρών, καθώς και η χορήγηση άδειας ταφής και αποτέφρωσης νεκρών.

Επίσης στο άρθρο 1 του α.ν. 582/1968⁶⁴ορίζεται ότι : «Ήδρυσις και συντήρησις κοιμητηρίων (νεκροταφείων) ανήκει εις την αποκλειστικήν αρμοδιότητα των δήμων και κοινοτήτωνενώ στις παρ.1 και 2 του άρθρου 3 του ίδιου νόμου προβλέπεται ότι : «1. τα κοιμητήρια χαρακτηρίζονται ως πράγματα εκτός συναλλαγής, εφ’ ων κατά το άρθρον 970 του Αστικού Κώδικος δύναται να αποκτάται ιδιωτικόν δικαίωμα

⁶³Βλ. ν. 3463/2006, Α’ 114.

⁶⁴ Με τίτλο : «Περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων» (Α’ 225).

ιδιαίτερον (ειδικόν δικαίωμα) επί ωρισμένου χώρου ταφής, και 2. Ηπαραχώρησιςιδιαίτερου δικαιώματος ταφής εκ μέρους του διοικούντος το νεκροταφείον δήμου ή κοινότητος αποτελεί διοικητικής φύσεως παραχώρησιν αδείας χρήσεως δημοτικού πράγματος, των σχετικών πράξεων του δήμου ή κοινότητος συνιστωσών εκτελεστάςδιοικητικής πράξεις».

Παράλληλα, δυνάμει του άρθρου 48 παρ.4 του ν.4277/2014⁶⁵ είναι δυνατή η εγκατάσταση και λειτουργία μονάδων αποτέφρωσης οστών νεκρών χαμηλού δυναμικού διαλείπουσας λειτουργίας με ωριαία δυναμικότητα αποτέφρωσης κάτω των 50 κιλών από ΟΤΑ πρώτου βαθμού ή από τα νομικά πρόσωπά τους, εντός των νομίμως λειτουργούντων κοιμητηρίων⁶⁶. Όπως είδαμε παραπάνω το άρθρο 49 παρ.3 του ν.4277/2014 ορίζει τις προϋποθέσεις για την χορήγηση της άδειας για την αποτέφρωση οστών νεκρών, η οποία δίδεται μετά από έγγραφη συναίνεση των συγγενών του θανόντος, σε περίπτωση που ο ίδιος δεν κατέλιπε τέτοια δήλωση ή σημείωμα⁶⁸.

Σημειωτέον ότι ο μνημονευθείς α.ν. 582/1968 διαπλέκει πολιτειακή και θρησκευτική εξουσία ορίζοντας ότι απαιτείται η σύμφωνη γνώμη των Μητροπόλεων για τον καθορισμό ιδιαίτερου χώρου εντός των νεκροταφείων προς ενταφιασμό των ετεροδόξων ή αλλοθρήσκων νεκρών. Εν προκειμένω, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος, κατά τη συνεδρίασή της την 7^η Απριλίου 2016, επανέλαβε για άλλη μια φορά ότι αντιτίθεται στη δημιουργία αποτεφρωτηρίων μέσα στα κοιμητήρια. Και αυτό γιατί

⁶⁵όπως προστέθηκε με το άρθρο 92 παρ.1 του ν.4368/2016.

⁶⁶όπως επίσης προβλέπεται στο άρθρο 3 παρ.2 περ.γ' της υπ' αριθμ.4932/2017 ΚΥΑ (ΦΕΚ 441/Β/15-2-2017).

⁶⁷Σχόλιο: www.athina984.gr [accessed 26.09.2017]: «Στην τελική ευθεία το αποτεφρωτήριο στην Αθήνα», 3/08/2017, ο Γιώργος Μανουσάκης αναφέρει: «κάτι τέτοιο βέβαια δεν προβλέπεται σε Αθήνα και Πάτρα, αφού τα οικοπέδα που έχουν επιλεγεί και πληρούν τις προϋποθέσεις περιβαλλοντικών όρων, που θέτει το υπουργείο Περιβάλλοντος είναι εκτός Κοιμητηρίων και μακριά από κατοικημένες περιοχές». Στην Αθήνα, το οικοπέδο που θα κατασκευαστεί το αποτεφρωτήριο νεκρών είναι στον Ελαιώνα, έκτασης περίπου δέκα στρεμμάτων, και το οποίο βρίσκεται σχεδόν δίπλα στο υπό κατασκευή τζαμί με είσοδο από την λεωφόρο Αθηνών. Ο δήμος έχει ήδη κάνει την οικονομικοτεχνική μελέτη και περιμένει πλέον μια αλλαγή στις χρήσεις γης στην περιοχή από το υπουργείο Περιβάλλοντος, καθώς για να λειτουργήσει το αποτεφρωτήριο θα πρέπει να ενταχθεί ως «κοινοφελής χρήση» κάτι που δεν προβλέπεται στον Ελαιώνα. Η επένδυση θα γίνει με σύμπραξη ιδιώτη και, όπως τονίζει η αρμόδια αντιδήμαρχος, θα γίνει ανοικτή πρόσκληση ενδιαφέροντος μέσα στους επόμενους μήνες προκειμένου να αναδειχθεί ο ιδιώτης που θα συνεργαστεί με το δήμο. Βάσει της μελέτης, που έχει κάνει ο δήμος, το αποτεφρωτήριο θα περιλαμβάνει κτιριακές εγκαταστάσεις χιλίων περίπου τ.μ. με κόστος κατασκευής 1,5 εκατ. ευρώ. Η απόσβεση της επένδυσης, υπολογίζεται ότι θα έχει γίνει σε δύο χρόνια αφού ετησίως περίπου χίλιοι Έλληνες μεταφέρονται στην Βουλγαρία προκειμένου να αποτεφρωθούν με κόστος σχεδόν 3.000 ευρώ. Στην Αθήνα, το κόστος θα ανέρχεται σε 500 ευρώ. Το όλο θέμα ήδη έχει εγκριθεί ομόφωνα από την Επιτροπή Ποιότητας Ζωής του δήμου, ενώ το φθινόπωρο θα εγκριθεί και από το Δημοτικό Συμβούλιο».

⁶⁸Βλ. άρθρο 4 παρ.1β' της υπ' αριθμ. 4932/2017 ΚΥΑ (ΦΕΚ 441/Β/15-2-2017).

όπως λένε οι Συνοδικοί Ιεράρχες, «πέραν της πρόκλησης θρησκευτικής σύγχυσης, θα προκληθούν προστριβές και αντιπαραθέσεις με συνέπειες τη διατάραξη της ησυχίας του χώρου και της κοινωνικής ειρήνης».

Πράγματι, η πρόβλεψη του νόμου για την χωροθέτηση των αποτεφρωτηρίων μέσα στα κοιμητήρια δημιουργεί σοβαρά προβλήματα, κυρίως ως προς τη σύγκρουση των συμφερόντων των εκατέρωθεν φορέων του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας στα θέματα εκδήλωσης της λατρείας, η οποία περιλαμβάνει και τον τρόπο αποσυνθέσεως της σορού, που αποτελεί απόρροια των πνευματικών κανόνων της εκάστοτε θρησκείας, όπως αναλυτικά εκτέθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Αν υιοθετηθεί αυτό το χωροταξικό μέτρο από την αυτοδιοίκηση, θα επέλθει χωροταξική συμφόρηση και υποβάθμιση της λειτουργικότητας των ήδη κορεσμένων ελληνικών νεκροταφείων, για την οποία κατά νόμο υπεύθυνοι είναι οι δήμοι. Η παραβίαση της αρχής του πολεοδομικού κεκτημένου, που πηγάζει από το άρθρο 24 παρ.2 του Συντάγματος, θα έχει ως συνέπεια την επιδείνωση του οικιστικού περιβάλλοντος και των όρων διαβίωσης των κατοίκων. Άλλωστε, μεταξύ των δημοσίων σκοπών που αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας οι διοικητικές αρχές των κοιμητηρίων, είναι και η εξασφάλιση της ομαλής ροής των τάφων, δηλαδή η εξεύρεση χώρου για την ταφή των κεκοιμημένων.

Λόγω της έλλειψης του αναγκαίου χώρου⁶⁹ ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, παράλειψη για την οποία ευθύνεται η αυτοδιοίκηση ως αρμόδια για την ίδρυση κοιμητηρίων, για την υλοποίηση του ως άνω σκοπού εφαρμόζεται το διοικητικό μέτρο της εκταφής βάσει του υπ' αριθμ. 210/1975 Π.Δ/τος «περί ταριχεύσεως, μεταφοράς και ταφής νεκρών και οστών ανθρώπων». Επομένως η εγκατάσταση αποτεφρωτηρίων εντός των κοιμητηρίων θα έχει ως συνέπεια την παράνομη κατάληψη του αναγκαίου χώρου, ο οποίος κατά τον νόμο προορίζεται για την πραγματοποίηση της δημόσιας υπηρεσίας

⁶⁹Σχετικά με την έλλειψη χώρου ως πρόφαση για την κατασκευή αποτεφρωτηρίων, βλ. απόψεις του Μητροπολίτη Μεσογαίας και Λαυρεωτικής Νικολάου στον ακόλουθο σύνδεσμο: http://www.imml.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=290:apotefrosi-nekrwn&catid=19:2012-01-29-11-12-07 [accessed 17.10.2017], όπου σχετικά αναφέρει τα εξής: «Στίσιμα μεθάνικες χώρες, πού άπαγορεύεται ή έκταφή ή ή σέ κατακόρυφα επίπεδα ταφή, πού άπληθυσμοί είναι πυκνοκατοικημένα τόποι, περισσότεροι, πώς χωρούντά κοιμητήρια; Τό κριτήριο τής έλλειψης του χώρου, είναι συναφές και άμεσο τή σέ έλλειψης του χρόνου. Δέν πάρχει χρόνος γιά τήν κηδεία. Αυτό είναι τό έπόμενο βήμα· και είναι πύλο λογικό. Δέν προλαβαίνουμε. Ζητούμε τή συντόμευση τής κηδείας. Ή Έκκλησία όμως πάντα θά προτιμά τή διανυκτέρευση στο σπίτι, τήν κηδεία στήν ενόρτια και τήν ταφή στο κοιμητήριο», Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 11/05/2010, “Αποτέφρωση νεκρών, πρόκληση ποιμαντικής ευθύνης και μαρτυρίας”.

της ταφής, παραβιάζοντας αντίστοιχα τα άρθρα 13 παρ. 1 και 2, 2 παρ.1, 5 παρ.1 και 24 παρ.2 του Συντάγματος, καθώς και το άρθρο 15 παρ.1 του ν.4368/2016 που κατοχυρώνει το δικαίωμα εκάστου για επιλογή του τόπου ενταφιασμού του.

Ως γνωστόν, το κοιμητήριο δεν είναι μόνο η εδαφική περιοχή που χρησιμοποιείται για την ταφή των νεκρών, αλλά ένα σύνολο δημόσιων και θρησκευτικών λειτουργιών την ομαλή διεξαγωγή των οποίων αναλαμβάνει η εκάστοτε δημοτική ή κοινοτική αρχή. Από αυτή την άποψη είναι απόλυτα δικαιολογημένη η διαφωνία της Εκκλησίας της Ελλάδος, όσον αφορά την ως άνω δυνατότητα που παρέχει ο εν λόγω νόμος, διότι το μέτρο αυτό θα αποτελέσει αιτία διχασμού μεταξύ του λαού που θα οδηγήσει σε σύγχυση και διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης.

Πέρα από το ήδη εκτεθέν χωροταξικό πρόβλημα, μόνη η θέα των αποτεφρωτηρίων εντός των κοιμητηρίων αποτελεί προσβολή της Χριστιανικής Πίστης των συγγενών που θα προσεύχονται στους τάφους, αλλά και των ιερέων που θα τελούν επιμνημόσυνες δεήσεις για την ανάπαυση των ψυχών των κεκοιμημένων. Βασικό λόγο για την ως άνω προσβολή αποτελεί η διάταξη της παρ.2 περ. 1.2 του υπ' αριθμ.1 Παραρτήματος της ΚΥΑ 20232/2010⁷⁰, στην οποία προβλέπεται ότι τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος του Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών αποτελεί και η αίθουσα τελετών, (με ελάχιστο εμβαδόν 80 τ.μ.) η οποία πρέπει να είναι εξοπλισμένη αντίστοιχα για να εξυπηρετεί την διεξαγωγή της νεκρώσιμης τελετής ανάλογα με το τελετουργικό του θρησκευτικού του νεκρού.

Επιπλέον ορίζεται ότι οι τελετές που θα προσφέρονται από την οικογένεια του αποτεφρωθέντος μπορούν να πραγματοποιούνται είτε στον ειδικό χώρο τελετών του Κ.Α.Ν, είτε σε οποιονδήποτε λατρευτικό χώρο εκτός του Κ.Α.Ν. Παράλληλα υπάρχει πρόβλεψη και για επιμνημόσυνες τελετές, οι οποίες μπορούν να γίνονται τόσο στο χώρο φύλαξης των τεφροδόχων (τεφροφυλάκια) όσο και στους χώρους ενθύμησης και ταφής της τέφρας. Υπενθυμίζεται ότι το τεφροφυλάκιο μπορεί να εγκατασταθεί και εντός του κοιμητηρίου, όπως επίσης και η τέφρα είναι δυνατόν να ταφεί σε ειδικό χώρο εντός του κοιμητηρίου⁷¹.

⁷⁰Με τίτλο «Ρύθμιση θεμάτων τεχνικού ή λεπτομερειακού χαρακτήρα για την ίδρυση και λειτουργία κέντρων αποτέφρωσης νεκρών» (Β' 745), η οποία μνημονεύεται στην ΚΥΑ 4932/2017 για τα κέντρα αποτέφρωσης οστών νεκρών (Κ.Α.Ο.Ν.).

⁷¹Βλ. ΚΥΑ 4932/2017 «Ρύθμιση θεμάτων τεχνικού και λεπτομερειακού χαρακτήρα για την ίδρυση και λειτουργία κέντρων αποτέφρωσης οστών νεκρών» (Β' 441).

Στην συγκεκριμένη περίπτωση παραβιάζεται η συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της αναλογικότητας (άρθρ.25παρ.1 εδ.γ'Σ) ως προς τις εκφάνσεις της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας strictosensu. Συγκεκριμένα, το κράτος το οποίο σε αντίθεση με τα ισχύοντα στην περίπτωση των κοιμητηρίων, έχει την αρμοδιότητα καθορισμού της θέσης για την ίδρυση του Κ.Α.Ν⁷² και του Κ.Α.Ο.Ν, κατόπιν απλής γνώμης⁷³ του οικείου ΟΤΑ, περιορίζει υπέρμετρα την θρησκευτική ελευθερία των ορθοδόξων χριστιανών, βασική εκδήλωση της οποίας είναι η ταφική παράδοση με τις λατρευτικές της διαστάσεις, ενώ θα μπορούσε να θεσπίσει ένα λιγότερο επαχθές μέτρο που να ικανοποιεί τον επιδιωκόμενο σκοπό της ανεύρεσης του κατάλληλου χώρου για την εγκατάσταση των αποτεφρωτηρίων.

Ήδη ο νόμος προβλέπει και άλλες εναλλακτικές λύσεις για την αντιμετώπιση του χωροταξικού θέματος, αλλά η παραπάνω εκτεθείσα θα πρέπει να θεωρηθεί αντισυνταγματική και βάσει του άρθρου 3 Σ σε συνάρτηση με το άρθρο 13 παρ. 2 εδ.β' Σ, διότι, όπως έχει αναπτυχθεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο, η καύση των νεκρών ως λατρευτικός τύπος των θρησκειών που την αποδέχονται, προσβάλλει θεμελιώδη δόγματα της επικρατούσας θρησκείας.

Άρα η άσκηση τέτοιου είδους λατρείας οργανωμένης τελετουργικά, όπως παραπάνω εκτέθηκε, εντός των χώρων του ορθόδοξου χριστιανικού κοιμητηρίου αποτελεί σοβαρή πηγή προσβολής του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας των ορθοδόξων χριστιανών. Συνεπώς η κρατική εξουσία, η οποία μεριμνά για την κοινωνική ευταξία, πρέπει να λαμβάνει τα κατάλληλα προληπτικά μέτρα, ώστε να αποτρέπονται οι κίνδυνοι που είναι πιθανό να οδηγήσουν σε διατάραξη της δημόσιας τάξης⁷⁴.

Επιπλέον, προβληματισμούς περί ενδεχόμενης αντισυνταγματικότητας εγείρει και η διάταξη του άρθρου 49 παρ.3 του ν.4277/2014, όπως εξειδικεύτηκε με την ΚΥΑ 4932/2017, της οποίας πεδίο εφαρμογής αποτελεί η ρύθμιση θεμάτων τεχνικού και λεπτομερειακού χαρακτήρα σχετικά με την αποτέφρωση οστών νεκρών

⁷²όπου προβλέπεται στο άρθρο 48 παρ. 2 του ν. 4277/2014 «Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας-Αττικής και άλλες διατάξεις» (Α'156) ο καθορισμός των περιοχών βάσει χρήσεων γης για την δημιουργία Κ.Α.Ν και στην παρ.4 του ιδίου όπου προβλέπεται η εγκατάσταση Κ.Α.Ο.Ν εντός των κοιμητηρίων.

⁷³Βλ. άρθρ.35 παρ.4 του ν. 3448/2006.

⁷⁴Βλ. Σπύρου Βλαχόπουλου, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη 2017, σ.272, σημ.19 όπου αναφέρεται ότι βάσει νομολογίας του ΕΔΔΑ, (Cha'are Shalom ve Tsedek κ. Γαλλίας), διαπιστώνεται ότι το κράτος μπορεί να επέμβει και να οργανώσει την άσκηση μιας λατρείας για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης.

προερχομένων από τις υποχρεωτικές εκταφές στα κοιμητήρια. Σύμφωνα με την ως άνω ΚΥΑ (άρθρ. 4 παρ. 1 περ. β') προκειμένου να αποτεφρωθούν τα οστά πρέπει να κατατεθεί στη γραμματεία του κέντρου έγγραφη δήλωση του θανόντος ότι επιθυμούσε την αποτέφρωση των οστών του. Αν δεν υπάρχει τέτοια δήλωση, αρκεί η αντίστοιχη δήλωση του/της συζύγου ή των συγγενών πρώτου ή δεύτερου βαθμού και τελικώς εκδίδεται μια διοικητική πράξη από τον δήμαρχο, που επιτρέπει την αποτέφρωση των οστών.

Το πρόβλημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι πρόκειται για ανακομιδή οστών που προέρχονται από ενταφιασμένο⁷⁵νεκρό. Από αυτό το γεγονός συνάγεται ότι το συγκεκριμένο άτομο αυτονοήτως δεν είχε εκδηλώσει οποιαδήποτε επιθυμία για αποτέφρωση. Αντίθετα, αν το επιθυμούσε, θα είχε δηλώσει εξ αρχής εγγράφως την βούλησή του για την αποτέφρωση της σορού του. Συνεπώς, η παρούσα διάταξη καταστρατηγεί την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου (άρθρ. 5παρ.1Σ), εκδήλωση της οποίας είναι και η επιλογή του τρόπου διάθεσης του σώματός του μετά θάνατον.

Εν προκειμένω, η νομοθετική ρύθμιση παραβιάζει ουσιαστικά τα δικαιώματα αυτοδιάθεσης και θρησκευτικής ελευθερίας του ενταφιασμένου θανόντος, γιατί υποκαθίσταται από άλλα πρόσωπα η βούλησή του για την διαχείριση των οστών του, χωρίς την παραμικρή πρόβλεψη ενός νομικού αντιβάρου, που ενδεχομένως θα εμπόδιζε αυθαίρετες και ιδιοτελείς αποφάσεις συγγενών. Άλλωστε, ο νομοθέτης στις διατάξεις του άρθρου 15 του ν. 4368/2016, για να διασφαλίσει την τήρηση της πραγματικής βούλησης του θανόντος, όρισε την ελεύθερη επιλογή του συμβολαιογραφικού εγγράφου, ως αποδεικτικού τύπου δυνάμει του οποίου αίρονται οι οποιεσδήποτε αμφιβολίες αλλά και διαφωνίες των συγγενών όσον αφορά τον τύπο της τελετής της κηδείας και τον τόπου του ενταφιασμού του.

Τέλος, είναι σκόπιμο να σχολιαστεί η πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ⁷⁶ σχετικά με την παύση για το μέλλον της λειτουργίας δημοτικών ή κοινοτικών κοιμητηρίων ως χώρων ενταφιασμού νεκρών. Στην συγκεκριμένη υπόθεση λόγοι δημόσιας υγείας και

⁷⁵Βλ. σχετική αρθρογραφία («Νομοθετικές παλινωδίες περί την καύση των νεκρών») των Ι.Γ. Ανδρουτσόπουλου και Βασιλείου Κ. Μάρκου στο νομικό περιοδικό «Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου», τεύχος 1/2016.

⁷⁶Βλ. απόφαση 4339/2014ΣτΕ.

γενικότερα υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος επέβαλαν την κατάργηση των ταφών στους οικογενειακούς τάφους των αιτούντων.

Σύμφωνα με το άρθρο 19 της ΚΥΑ Α5/1210/1978 στις περιπτώσεις κοιμητηρίων, στα οποία δεν πληρούνται ουσιώδεις όροι από πλευράς υγειονομικής ή αισθητικής, και για το λόγο αυτό προκαλούνται διαμαρτυρίες ή δημιουργούνται ενοχλήσεις και κίνδυνοι για τη δημόσια υγεία, σύμφωνα με τη γνώμη των αρμοδίων αρχών, είναι υποχρεωμένοι οι υπεύθυνοι Δήμοι, Κοινότητες ή άλλοι αρμόδιοι φορείς να υποβάλουν στον νομάρχη αίτηση, για να διαπιστωθεί το εφικτό της συνέχισης της λειτουργίας του υφιστάμενου κοιμητηρίου. Μαζί με τους λόγους αυτούς συναριθμούνται και λόγοι σχετικοί με την ανεπάρκεια του χώρου και την ακαταλληλότητα του εδάφους, που δεν επιτρέπει την αποσύνθεση των πτωμάτων(Τατάγια,2009:71).

Μολονότι τονίσθηκε ότι *«η παύση για το μέλλον της λειτουργίας δημοτικών ή κοινοτικών κοιμητηρίων ως χώρων ενταφιασμού νεκρών, δεν μπορεί να αποφασίζεται ελεύθερα από τα δημοτικά ή κοινοτικά συμβούλια, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς τους σε σχέση με τη λειτουργία των κοιμητηρίων τους, ιδίως στις περιπτώσεις που η απόφαση για την παύση της λειτουργίας κοιμητηρίων επάγεται τη διακοπή του ενταφιασμού νεκρών και στους οικογενειακούς τάφους, αλλά πρέπει να συντρέχουν προς τούτο λόγοι προστασίας της δημόσιας υγείας ή του δημοσίου εν γένει συμφέροντος, ώστε η σχετική απόφαση να μην προσκρούει στις διατάξεις του άρθρου 13 του Συντάγματος, που κατοχυρώνουν την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως και λατρείας»*, (οι λόγοι δε αυτοί πρέπει να προσδιορίζονται σαφώς και συγκεκριμένως⁷⁷), δεν υπογραμμίσθηκε ειδικώς η από τις διατάξεις της ως άνω ΚΥΑ υποχρέωση της μνείας στην αίτηση όλων των απαιτούμενων τοπογραφικών σχεδιαγραμμάτων και των υπόλοιπων σχεδίων και στοιχείων, στα οποία απεικονίζεται η κατάσταση που υπάρχει και οι βελτιώσεις που προτείνονται σύμφωνα με τους όρους αυτής της διατάξεως.

Η καταγραφή των βελτιώσεων που μπορούν να γίνουν, προστατεύει το δικαίωμα ταφής των πολιτών, διότι η κατάργηση κοιμητηρίου ως κατεξοχήν επαχθές μέτρο, που πλήττει τον πυρήνα του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, θα πρέπει να

⁷⁷ Βλ. ΣτΕ 199/2008, πρβλ. ΣτΕ 3458/1991 επταμ., ΣτΕ 839/1997, 2558/1996.

αποτελεί την έσχατη δυνατή λύση για την αντιμετώπιση των αναφυόμενων λόγων δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι και οι λόγοι προστασίας της δημόσιας υγείας.

Ολοκληρώνοντας, με αυτόν τον τρόπο αποκλείονται και λόγοι, οι οποίοι ανάγονται στην αδυναμία της διοίκησης να ανταποκριθεί στην επιβαλλόμενη από την νομοθεσία υποχρέωση να συντηρεί τα κοιμητήρια, τηρώντας τους όρους της υγειονομικής νομοθεσίας⁷⁸. Πρέπει να σημειωθεί ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάργηση ενός κοιμητηρίου αποτελεί η ολοκλήρωση της διαδικασίας ανακομιδής των οστών, η οποία σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο θάνατος του κεκοιμημένου προήλθε από νόσημα που υπάγεται στον Διεθνή Υγειονομικό Κανονισμό, μπορεί να διαρκέσει δέκα χρόνια⁷⁹.

⁷⁸Βλ. άρθρα 2 και 3 ΚΥΑΑ5/1210/1978.

⁷⁹ Βλ. άρθρ.3 ΠΔ 210/1975.

Κεφάλαιο 5

Καύση και περιβάλλον

1. Παλαιές έρευνες

Τα πιο ισχυρά επιχειρήματα που προβάλλουν οι υποστηρικτές της αποτέφρωσης ερείδονται στο σύγχρονο οικολογικό προβληματισμό για την προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας. Υποστηρίζεται σχετικώς ότι με την ταφή επέρχεται μόλυνση του εδάφους και του υδροφόρου ορίζοντα με αποτέλεσμα την μετάδοση μικροβίων και ασθενειών. Συν τοις άλλοις, ισχυρίζονται ότι τα διάφορα αέρια που παράγονται από την αποσύνθεση των λευκωματοειδών ουσιών των πτωμάτων ρυπαίνουν τον αέρα και έτσι μέσω της εισπνοής εισέρχονται στον ανθρώπινο οργανισμό προκαλώντας βλάβη στην υγεία του.

Οι πρώτες επιστημονικές έρευνες εντοπίζονται στο Παρίσι του 18^{ου} αιώνας, όπου το Κοινοβούλιο διόρισε μια επιτροπή εμπειρογνομόνων, προκειμένου να εξεταστεί το πρόβλημα της εξυγίανσης των νεκροταφείων. Μετά από συστηματικά πειράματα στο νερό ενός νεκροταφείου διαπιστώθηκε ότι αντί να είναι σκληρό και μολυσμένο εξαιτίας της παρουσίας περισσότερου ασβεστίου στο έδαφος, αντίθετα ήταν διαυγές, άοσμο και εύγεστο (Αριές, 2006:366).

Επίσης, αποδείχθηκε από τους ερευνητές ότι τα αέρια που προέρχονται από θαμμένες ουσίες, που βρίσκονται σε κατάσταση αποσύνθεσης, δεν περιέχουν βακτηρίδια. Τελικώς, έγινε δεκτό ότι ο λόγος, για τον οποίο το έδαφος και η ατμόσφαιρα του Παρισιού δεν είχε μολυνθεί, ήταν η καταπληκτική ικανότητα καθαρισμού που έχει το χώμα, το οποίο αποτελεί διαρκές φίλτρο(Αριές,2006:367).

Επομένως, καταρρίφθηκαν την εποχή εκείνη τα επιχειρήματα των ιατρικών κύκλων που προέκριναν την καύση ως τον καταλληλότερο για την υγεία των κατοίκων των πόλεων τρόπο διάθεσης των νεκρών, διότι τα πορίσματα των ερευνών απέδειξαν ότι τα νεκροταφεία την εποχή εκείνη δεν μόλυναν περισσότερο το περιβάλλον απ' όσο και τα εντός των κατοικημένων περιοχών ευρισκόμενα τότε βυρσοδευεία, σφαγεία κλπ.

Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση του μηχανικού Chardouillet, ο οποίος με την δημοσίευση του βιβλίου του «Τα νεκροταφεία είναι εστίες μολύνσεως; Όχι προφανώς!», το 1881, συσχετίζει την πρόταση της απομάκρυνσης των νεκροταφείων με την εκβιομηχάνιση και την επικρατούσα κατά την εποχή εκείνη αντίληψη περί ευδαιμονίας. Γράφει σχετικά: «Ας πάψουμε επιτέλους να υποστηρίζουμε ότι τα νεκροταφεία αποτελούν εστίες μολύνσεως. Ο λόγος για τον οποίο επιδιώκεται η απομάκρυνση δεν είναι αυτός. Ας βρούμε το κουράγιο να ομολογήσουμε την πραγματική αιτία. Ας παραδεχτούμε ότι το θέαμα του θανάτου μας προκαλεί θλίψη και ότι, σε μια εποχή ευδαιμόμονος βιομηχανοκρατίας, δεν μένει χρόνος να ασχοληθούμε με τους νεκρούς» (Αριές,2006:372).

Σύμφωνα με τον καθηγητή της Ιατροδικαστικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αντώνη Κουτσελίνη ησθήση ορίζεται ως εξής: «η κατά στάδια αποδόμηση της πολυσύνθετης μεγαλομοριακής οργανικής ύλης σε απλούστερες χημικές ενώσεις, υπό την επίδραση διαφόρων παραγόντων και κυρίως μικροοργανισμών, οι οποίοι προέρχονται από το σώμα και το περιβάλλον, αναπτύσσονται δε και πολλαπλασιάζονται βρίσκοντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις στη νεκρή οργανική ύλη»(Κουτσελίνης,1989:32).

Ομοίως, ο Ελβετός ερευνητής J. GytNiederereπισημαίνει ότι την διεργασία της σήψεως αποτελεί«η από βακτηρίδια εκτελούμενη διάσπαση σύνθετων υλικών σε απλούστερες ενώσεις που μπορούν να ενσωματωθούν πάλι σε σώματα φυτών και ζώων, ώστε διαμέσου του ενταφιασμού να εξυπηρετείται η ένταξη σε μια πολυσήμαντη κυκλική πορεία που είναι συνδεδεμένη με την ελπίδα της Ανάστασης». Αντίθετα, η καύση αντιστρατεύεται τους φυσικούς νόμους, «διότι η ισχύς του πυρός καταστρέφει τους ανώτερους οικοδομικούς λίθους του λευκώματος με συνέπεια τον θάνατο της κολλοειδούς ατομικότητας» (Τσαντήλας,1999:227).

Οπότε η καύση των βιοκολλοειδών του ανθρώπινου σώματος, τα οποία χαρακτηρίζονται από την επιστήμη ως «κόκκοι του σπέρματος για το μέλλον», αποτελεί αφύσικη πρακτική και ασύνητη επέμβαση του ανθρώπου στην κυκλική ροή της ζωής. Επιπροσθέτως, ο γνωστός Γερμανός φυσιολόγος G. VonBungτονίζει ότι με την καύση αφαιρείται το άζωτο από το περιβάλλον, με συνέπεια ο νεκρός να μην υπηρετεί την ζωή, όπως έχει οριστεί από τη φύση (Roesermueller,1988:41-42).

Σύμφωνα με τον Κανονισμό Νεκροταφείων (άρθρο 4) όλοι οι τάφοι ανεξαρτήτως κατηγορίας (κοινοί ή οικογενειακοί κλπ) πρέπει να έχουν γενικό βάθος 1,20μ. Για

λόγους που αφορούν την ομαλή αποσύνθεση του σώματος ο πυθμένας θα πρέπει να βρίσκεται τουλάχιστον 1μ. χαμηλότερα από την στάθμη οποιουδήποτε παρευρισκόμενου δρόμου, εκτός εάν ήδη υπάρχει διαμορφωμένη μη ανατρέψιμη κατάσταση, η οποία σε κάθε περίπτωση θα εκτιμάται από την τεχνική υπηρεσία του Δήμου.

Περαιτέρω, στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια⁸⁰ αναφέρεται ότι, όταν η ταφή γίνεται κανονικά στο προβλεπόμενο βάθος, τα μικρόβια καταστρέφονται μετά το πέρας λίγων ημερών. Επίσης τα αέρια (ανθρακικό οξύ, υδρογόνο, υδρόθειο, μεθάνιο, αμμωνία), που προέρχονται από την αποσύνθεση είναι επικίνδυνα, μόνο όταν εισπνέονται για πολλή ώρα. Εξάλλου είναι αποδεδειγμένο ότι τα αέρια αυτά απορροφώνται από το έδαφος, γι' αυτό και δεν αναδύεται δυσοσμία στην επιφάνεια.

Παράλληλα, σύμφωνα με το πόρισμα της διδακτορικής διατριβής του Ευάγγελου Σαρπάκη με τίτλο «Η παρουσία κερατινόφιλων⁸¹ μυκήτων στο χώμα των νεκροταφείων», η οποία κατατέθηκε στο τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1983, «δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ απομονωθέντων κερατινόφιλων μυκήτων εντός και εκτός νεκροταφείων». Τα δείγματα εδάφους συγκεντρώθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα κατά την ίδια εποχή του έτους από διάφορα νεκροταφεία της Αθήνας⁸² και έτσι αποδείχθηκε ότι δεν κινδύνευε η υγεία των περιοίκων.

Ταυτόχρονα, όσον αφορά τον κίνδυνο μόλυνσης των υπογείων υδάτων, σύμφωνα με την ως άνω έρευνα, σε περίπτωση άντλησης νερού από νεκροταφείο ή από πηγή που βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από αυτό, μπορεί να υπάρξει κάποιο πρόβλημα αν από το υπέδαφος περνούν φλέβες νερού. Σημειώνεται ότι θα ήταν καλό για προληπτικούς λόγους το νερό αυτό να μην χρησιμοποιείται για κατανάλωση. Αντίθετα, δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος αν το νερό αντλείται σε κάποια σχετική απόσταση, διότι το υπέδαφος λειτουργεί ως φίλτρο καθαρισμού.

Από την άλλη πλευρά, ένας από τους συνήθεις κινδύνους της αποτέφρωσης είναι και το ενδεχόμενο εκρήξεων εντός των αποτεφρωτήρων εξαιτίας διαφόρων λόγων. Επί

⁸⁰ Βλ. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. Η, σ.175.

⁸¹ Είναι οι μύκητες που αναπτύσσονται στα νύχια, τις τρίχες και το δέρμα.

⁸² Ηλιούπολης, Βύρωνα, Καισαριανής, Ζωγράφου, Καλλιθέας, Γλυφάδας, Ελληνικού, Π. Φαλήρου, Βούλας, Κηφισιάς, Αμαρουσίου, Αγίας Παρασκευής, Χαλανδρίου, Ηρακλείου, Περιστερίου, Ν. Φιλαδέλφειας, Μεταμορφώσεως, Πετρούπολεως, Αγίων Αναργύρων, Κορυδαλλού, Νίκαιας, Περάματος, Ν. Σμύρνης, Αργυρούπολης, Ν. Λιοσίων κα.

παραδείγματι, τον Σεπτέμβριο του 1976 έγινε έκρηξη⁸³ κατά την διάρκεια αποτέφρωσης, εξαιτίας του βηματοδότη ο οποίος είχε ξεχαστεί στο σώμα του νεκρού. Οι μπαταρίες που περιείχαν υδράργυρο και ψευδάργυρο με την παρουσία υδρογόνου προκάλεσαν την έκρηξη, η οποία ήταν τόσο ισχυρή που θα μπορούσε να προκαλέσει τον θάνατο των εργαζομένων εντός του κρεματορίου. Επίσης, εκτιμήθηκε ότι μια έκρηξη τέτοιου μεγέθους θα μπορούσε να απελευθερώσει τοξικά αέρια ή και μολυσματικό υλικό από το πτώμα. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία⁸⁴, πριν ξεκινήσει η διαδικασία της αποτέφρωσης πρέπει να αφαιρούνται από τη σορό, προς αποφυγή εκρήξεων, οποιαδήποτε μεταλλικά εμφυτεύματα όπως π.χ.βηματοδότες, καθώς και μεταλλικά ή πλαστικά αντικείμενα.

Ακολουθώντας, σε έρευνα⁸⁵ που έγινε το 1994 σχετικά με τους κινδύνους εκρήξεων κατά τη διαδικασία της αποτέφρωσης και τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον, αποδείχθηκε ότι η μείωση των εκπομπών της διοξίνης που εκλύεται από την καύση του σώματος, η οποία είναι ιδιαίτερα τοξική για τον άνθρωπο και εξαιρετικά ύποπτη για καρκινογενέσεις, μπορεί να επέλθει με την αύξηση της θερμοκρασίας στους 1600°C εντός των κλιβάνων. Αυτή η αλλαγή προκάλεσε την αντικατάσταση των κλιβάνων αποτέφρωσης, διότι οι υψηλότερες θερμοκρασίες θα προκαλούσαν τεχνικές βλάβες στα υπάρχοντα μέταλλα, ανεβάζοντας έτσι σημαντικά και το κόστος λειτουργίας τους.

Στη Σουηδία, εξαιτίας των μεγάλων συγκεντρώσεων υδραργύρου στην ατμόσφαιρα από εκπομπές αερίων προερχομένων από την λειτουργία κρεματορίων, διετάχθη από την Βελγική κυβέρνηση μεγάλη επιστημονική έρευνα στις Βρυξέλλες, για να διαπιστωθεί η δυνατότητα χρήσης και εγκατάστασης ειδικών απορροφητικών φίλτρων⁸⁶ στους αποτεφρωτήρες. Αυτό το γεγονός έχει μεγάλη σημασία για τις χώρες της Ευρώπης, διότι τα κρεματορία εντοπίζονται συχνά και σε περιοχές με υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα⁸⁷.

⁸³Βλ.Δημοσίευμαμετίτλο:«Hidden hazards of cremation», British Medical Journal, 24-31 Dec. 1977, p. 1620-1621.

⁸⁴Βλ. ΚΥΑ 20232/2010.

⁸⁵Βλ. Matthew Barry, «Metalresidues after cremation», British Medical Journal 308 (1994), p.390.

⁸⁶Βλ. Hogland William K.H., “Usefulness of selenium for the reduction of mercury emission from crematoria”, Journal of Environmental Quality, vol. 23/6, 1994, p.1364-1366.

⁸⁷Το 2011 στην πόλη Οράντσα της Ρουμανίας είχε προταθεί η εγκατάσταση του αποτεφρωτηρίου σε απόσταση μικρότερη των 200 μ. από κατοικημένη περιοχή. Τελικά, οι αντιδράσεις των κατοίκων οδήγησαν στη χωροθέτηση του αποτεφρωτηρίου εντός της βιομηχανικής ζώνης της εν λόγω πόλης.

Στη συνέχεια, έρευνα στην Ελβετία απέδειξε ότι η μόλυνση από τον υδράργυρο λόγω της αποτέφρωσης κυμάνθηκε το 1988 μεταξύ 45,8 και 79,0 kg, με βάση τόσο τα στοιχεία από το δείγμα που αναλύθηκε, όσο και το γεγονός ότι το 55,5% των Ελβετών επέλεξε την αποτέφρωση αντί της ταφής. Επίσης, ελήφθη υπόψη η μέση ηλικία θανάτου, που ήταν τότε τα 73 έτη. Σύμφωνα με τους ερευνητές, η μόλυνση εξαιτίας του υδραργύρου περιέλαβε τότε το 0,61-1,53% της συνολικής παραγόμενης μόλυνσης συμπεριλαμβανομένων των εκπομπών από όλες τις μεθόδους αποτέφρωσης αποβλήτων στη χώρα (Mari, Domingo, 2009:134-135).

Τέλος, σε κρεματόριο στη Νέα Ζηλανδία⁸⁸ εκτιμήθηκε σε ανάλυση δεδομένων μια αύξηση υδραργύρου στο χώμα της τάξεως των 100 mg ανά κιλό χώματος σε κάθε 18.000 αποτεφρώσεις. Είναι γνωστό ότι μια από τις επιπτώσεις του υδραργύρου στον ανθρώπινο οργανισμό είναι η νόσος Minamata⁸⁹ (Ιαπωνία 1956), ένα νευρολογικής φύσεως σύνδρομο που επηρεάζει την όραση⁹⁰, την ακοή και προκαλεί γενική αδυναμία των μυών με ακραίας μορφής επακόλουθα την παράλυση και τον θάνατο.

II. Πρόσφατες έρευνες

Σύγχρονες μελέτες⁹¹ έχουν δείξει ότι η χρήση του φυσικού αερίου, ως καύσιμης ύλης για την αποτέφρωση του ανθρώπινου σώματος, αποτελεί την αιτία απελευθέρωσης εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, διοξινών και φουρανίων. Επιπλέον, προκαλεί και την εξάτμιση χημικών ουσιών που είναι πιθανό να βρίσκονται στο σώμα, όπως π.χ. υδραργύρου που περιέχεται στα οδοντιατρικά αμαλγάματα. Εξαιτίας της τοξικότητας και την ανθεκτικότητας των ως άνω χημικών ουσιών έχει προβλεφθεί η εισαγωγή

Βλ. Marius Rotar, *Attitudes towards cremation in contemporary Romania*, 2015, *Mortality*, 20:2, 145-162.

⁸⁸Βλ. Niescnmibt, «Effects of mercury release from amalgam dental restorations during cremation on soil mercury levels of three New Zealand crematoria». *Bull. Environ. Contam. Toxicol.* 58/5 (Mar. 1997) 744.

⁸⁹Στην Minamata της Ιαπωνίας, η δηλητηρίαση υδραργύρου προέκυψε από την βιομηχανική της απελευθέρωση, η οποία οδήγησε στην μεγάλη συσσώρευση του υδραργύρου στα ψάρια και τα οστρακοειδή, των οποίων η κατανάλωση έγινε αιτία πολλών νευρικών διαταραχών και θανάτων (1950-1970). Επίσης ο υδράργυρος βλάπτει τον πλακούντα, και πολλές γυναίκες που είχαν τραφεί με μολυσμένα ψάρια, γέννησαν μωρά με διαταραχές. Βλ. τα εκτεθέντα στον ακόλουθο σύνδεσμο: www.rodiki.gr [accessed: 12.10.2017].

⁹⁰ Έως σημείου τυφλώσεως, βλ. Α. Γρανίτσας, *Γενική Βιολογία*, Αθήνα 1986, σ.207.

⁹¹Βλ. τα αναλυόμενα πορίσματα στο παρόν μέρος της εργασίας στον ακόλουθο σύνδεσμο: www.sevenponds.com/after-death/environmental-impact-of-death [accessed: 09.10.2017].

τους στο πλαίσιο της σύμβασης της Στοκχόλμης για τους έμμενους οργανικούς ρύπους του 2001, ως μιας από τις "βρώμικες δωδεκάδες" ρύπων, των οποίων τα επίπεδα είναι αναγκαίο να μειωθούν σημαντικά (Mari, Domingo, 2009:131).

Εκτός από τις αβλαβείς ενώσεις, όπως οι υδρατμοί, οι εκπομπές επίσης περιλαμβάνουν διοξείδιο του άνθρακα, μονοξείδιο του άνθρακα, οξείδιο του αζώτου, διοξείδιο του θείου, αέριο υδροχλώριο και υδροφθόριο,. Επίσης εκπέμπονται οργανικές ενώσεις, όπως βενζόλιο και ακετόνη, οι οποίες αντιδρούν με το υδροχλώριο και το υδροφθόριο, υπό συνθήκες καύσης, για να σχηματίσουν πολυχλωριωμένες διβενζοδιοξίνες (PCDD) και πολυχλωριωμένα διβενζοφουράνια (PCDF), που είναι και τα δύο καρκινογόνα. Σε μια μελέτη⁹² του Συνδέσμου Καύσης της Βόρειας Αμερικής αποδείχθηκε ότι η διήθηση καυσαερίων έχει ελάχιστη επίδραση στις απελευθερωμένες τοξίνες. Ωστόσο, σε σύγκριση με την ετήσια απελευθέρωση τοξίνης παγκοσμίως, τα κρεματόρια συνεισφέρουν μόνο ένα πολύ μικρό κλάσμα επιβλαβών ενώσεων ή αερίων θερμοκηπίου.

Σε σχετική έρευνα⁹³ έχει καταγραφεί ότι το 11% περίπου του υδραργύρου και αντιστοίχως το ίδιο ποσοστό των διοξινών, που εκπέμπεται στη Μεγάλη Βρετανία, οφείλεται στα κρεματόρια. Επισημαίνεται ότι οι εκπεμπόμενοι ρύποι προέρχονται κυρίως από τα καύσιμα, που χρησιμοποιούνται για την υλοποίηση της αποτέφρωσης, και όχι από την καύση του ανθρώπινου σώματος. Τα αέρια αυτά βρίσκονται σε υψηλή θερμοκρασία και ψύχονται. Τελικώς, εξαερίζονται στην ατμόσφαιρα μέσω ενός καπναγωγού με πυρίμαχο υλικό. Οι εκπομπές τους αποτελούν μακράν την μεγαλύτερη πηγή ρύπανσης⁹⁴ από την όλη διαδικασία της αποτέφρωσης.

Στην Ιαπωνία, της οποίας το ποσοστό σε αποτέφρωση (99%) είναι το υψηλότερο παγκοσμίως, μετρήθηκαν, κατά την διεξαγωγή επιστημονικής έρευνας, οι εκπομπές διοξινών και φουρανίων από 10 κρεματόρια. Εν τέλει, εκτιμήθηκε ότι τα κρεματόρια, που δεν διέθεταν δευτερογενείς θαλάμους καύσης, αποτελούν μια από τις μεγαλύτερες πηγές εκπομπής τοξικών αερίων. Επίσης, αποδείχθηκε ότι η ύπαρξη

⁹² Βλ. τα στοιχεία στον ακόλουθο σύνδεσμο: www.calgarymemorial.com/effect-of-cremation-on-environment.html [accessed 11.10.2017].

⁹³ Βλ. άρθρο Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεου, «Αποτέφρωση των σωμάτων», στο περιοδικό Εκκλησιαστική Παρέμβαση, Μάρτιος 2006, τ.120.

⁹⁴ Βλ. τα πορίσματα στον ακόλουθο σύνδεσμο: www.calgarymemorial.com/effect-of-cremation-on-environment.html [accessed 11.10.2017].

συλλέκτη σκόνης⁹⁵, ο αριθμός των δευτερογενών θαλάμων καύσης, καθώς και η θερμοκρασία τους επηρεάζουν την συγκέντρωση διοξινών στην ατμόσφαιρα. Κατά την εκπόνηση της μελέτης εξακριβώθηκε ότι από τα 1607 κρεματόρια στην Ιαπωνία το 25% δεν χρησιμοποιούσε δευτερογενή θάλαμο καύσης, με αποτέλεσμα από τα συγκεκριμένα κρεματόρια να εκπέμπονταν οι υψηλότερες συγκεντρώσεις διοξινών (Takeda, Takaoka, Fujiwara, TakeyamaEguchi, 2000:586).

Όσον αφορά το πρακτικό μέρος της διαδικασίας της αποτέφρωσης επισημαίνεται ότι για να αποτεφρωθεί πλήρως το ανθρώπινο σώμα θα πρέπει η θερμοκρασία του κλιβάνου να κυμανθεί από 1400-1800° F (850-1200°C) και να διατηρηθεί σε αυτά τα επίπεδα για 45 έως 90'. Για παράδειγμα⁹⁶ ένα σώμα 68 kg, που περιέχει 65% νερό, θα απαιτήσει 100 MJ θερμικής ενέργειας. Αυτό ισοδυναμεί με 3 κυβικά μέτρα φυσικού αερίου ή 3 λίτρα μαζούτ. Επίσης, απαιτείται πρόσθετη ενέργεια για την προθέρμανση του κλιβάνου. Ακόμη μισημαντική επιβάρυνση, εξ' απόψεως κατανάλωσης ενέργειας και υλικών, αποτελεί και η κατασκευή του φούρνου από πυρίμαχα κεραμικά τούβλα.

Συνεπώς, παρατηρούμε ότι και από πλευράς ενεργειακής κατανάλωσης η καύση των νεκρών δεν υπηρετεί την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης (άρθρ. 24 παρ.1Σ), με την έννοια της κρατικής μέριμνας για τη διαφύλαξη των φυσικών πόρων, όχι μόνο για τις παρούσες αλλά και για τις μέλλουσες γενεές, διότι απαιτεί σημαντική κατανάλωση καυσίμων και πρώτων υλών για την λειτουργία των κλιβάνων, τα οποία εναλλακτικά θα μπορούσαν να εξοικονομηθούν για την εξυπηρέτηση ουσιωδέστερων βιοτικών αναγκών.

Σύμφωνα με την Περιβαλλοντική Υπηρεσία των ΗΠΑ το 2005 το σύνολο των αμερικανικών κρεματορίων εξέπεμψε 600 λίβρες υδραργύρου, μια σχετικά μικρή ποσότητα, αν και θα πρέπει να τονισθεί ότι ο υδράργυρος είναι μια εξαιρετικά τοξική ουσία, η οποία ακόμα αν βρεθεί σε μικρές ποσότητες θεωρείται επικίνδυνη. Το πρόβλημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι υψηλές θερμοκρασίες της καύσης προκαλούν την εξάτμιση του υδραργύρου, που περιέχεται στα οδοντιατρικά

⁹⁵Το 70% των κρεματορίων στην Ιαπωνία δεν χρησιμοποιούσε συλλέκτη σκόνης κατά την διεξαγωγή της έρευνας.

⁹⁶ Βλ. τα πορίσματα στον ακόλουθο σύνδεσμο: www.calgarymemorial.com/effect-of-cremation-on-environment.html [accessed 11.10.2017].

αμαλγάματα,⁹⁷ ο οποίος στη συνέχεια προστίθεται στα ήδη υπάρχοντα επίπεδα υδραργύρου που υπάρχουν στο ανθρώπινο σώμα,⁹⁸ καταλήγοντας στην απελευθέρωση μιας σχετικά μεγάλης ποσότητας τοξικού μετάλλου, γεγονός που προκαλεί ανησυχία για τις επιπτώσεις του στην ανθρώπινη υγεία. Μελέτες έχουν εντοπίσει έως και 200 mg / m³ υδραργύρου κατά τη διάρκεια της διαδικασίας καύσης ενός σώματος με οδοντιατρικά αμαλγάματα (Mari,Domingo,2009:132).

Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημανθεί ότι το 1994 ο ερευνητής Hogland⁹⁹ έφτασε στο συμπέρασμα ότι στη Σουηδία οι άνθρωποι της ηλικιακής ομάδας μεταξύ των 30-55 ετών έχουν τη μεγαλύτερη ποσότητα υδραργύρου στα δόντια (περίπου 15 γρ. ανά άτομο). Συγκεκριμένα, οι νεότεροι των 30 ετών έχουν περίπου 10 γρ. και εκείνοι άνω των 55 ετών έχουν 5 γρ. έκαστος. Χρησιμοποιώντας αυτά τα στοιχεία και τις πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των ατόμων που πεθαίνουν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, υπολόγισε ότι οι εκπομπές υδραργύρου από τα κρεματόρια της Σουηδίας θα αυξηθούν (από 177 χιλιόγραμμα το 1985) σε 602 χιλιόγραμμα το 2020, καταλήγοντας σε μείωση (570 χιλιόγραμμα) το 2025.

Παράλληλα, η επιστήμη μας υποδεικνύει ότι ο εξατμισμένος υδράργυρος¹⁰⁰ διασκορπίζεται στον αέρα κυρίως σε αέρια μορφή ως σωματιδιακό υλικό και τελικά επιστρέφει στη γη με διάφορες μορφές καθίζησης, λόγω χάρη ως όξινη βροχή. Μετά την εναπόθεσή του σε χερσαία ή υδάτινα σώματα, μπορεί να μετατραπεί σε μια εξαιρετικά τοξική ένωση γνωστή ως μεθυλϋδράργυρο, η οποία προσλαμβάνεται πιο συχνά από τον ανθρώπινο οργανισμό μέσω τροφίμων, όπως τα ψάρια που ζουν σε μολυσμένα με υδράργυρο νερά.

Η έκθεση σε μεθυλϋδράργυρο αποτελεί σοβαρή απειλή για τις γυναίκες σε αναπαραγωγική ηλικία, τα έμβρυα και τα μικρά παιδιά, διότι μελέτες έχουν συνδέσει

⁹⁷ Τα συμπληρώματα που κατασκευάζονται με οδοντικό αμάλγαμα περιέχουν περισσότερο από 0,5g υδραργύρου.

⁹⁸ Ο υδράργυρος, όσον αφορά την αφθονία του στο ανθρώπινο σώμα, κατατάσσεται στην 36^η θέση (υπολογίζεται στα 6 mg για το μέσο ανθρώπινο σώμα).

⁹⁹ Βλ. τα στοιχεία στον σύνδεσμο www.ejnet.org/crematoria/reindl.pdf «Summary of references on mercury emissions from crematoria», September 25, 2012, p.7. [accessed 17.10.2017].

¹⁰⁰ Κατόπιν πρωτοβουλίας της ΕΕ, το 2013 διεξήχθησαν διαπραγματεύσεις οι οποίες οδήγησαν στη σύναψη της παγκόσμιας σύμβασης της Minamata με στόχο την μείωση της έκθεσης στον υδράργυρο. Στην Ευρώπη υπολογίζεται ότι το 40-80% του υδραργύρου στην ατμόσφαιρα προέρχεται από εκπομπές αερίων από άλλες χώρες του κόσμου. Σημειώνεται ότι επειδή οι μητέρες, τα βρέφη και τα παιδιά διατρέχουν ιδιαίτερο κίνδυνο από την παρουσία του υδραργύρου στην τροφική αλυσίδα, η σύμβαση θα επιφέρει σημαντικές μειώσεις της έκθεσής τους στον υδράργυρο σε μακροπρόθεσμη βάση. Βλ. Δελτίο τύπου Ευρωπαϊκής Επιτροπής: «Η ΕΕ προστατεύει τους πολίτες από τον τοξικό υδράργυρο και ανοίγει τον δρόμο για παγκόσμια δράση», Βρυξέλλες, 18 Μαΐου 2017.

υψηλά επίπεδα μεθυλνυδραργύρου με βλάβες στο αναπτυσσόμενο νευρικό σύστημα, γεγονός που μπορεί να βλάψει την ικανότητα των παιδιών να σκέφτονται και να μαθαίνουν. Ενδεικτικά, κατά την διάρκεια των ετών 1956-1993 στην Κάμπρια της Βορειοδυτικής Αγγλίας παρατηρήθηκαν φαινόμενα θνησιγένειας, καρδιοπάθειας, νεογνικού θανάτου και θανατηφόρων συγγενών ανωμαλιών σε βρέφη και μητέρες, που ζούσαν κοντά σε εγκαταστάσεις αποτεφρωτηρίων, γεγονός που οδήγησε στη σύνδεση των ασθενειών αυτών με τις εκπομπές τοξικών αερίων (Mari,Domingo, 2009:135-136).

Ενώ λοιπόν οι μελέτες έχουν δείξει ότι η περιβαλλοντική απελευθέρωση υδραργύρου μπορεί να συντελέσει στην αύξηση αναπτυξιακών διαταραχών, όπως ο αυτισμός και η καθυστέρηση, η Αμερικανική Περιβαλλοντική Υπηρεσία δεν είχε βρει τις εκπομπές υδραργύρου και σωματιδίων από κρεματόρια αρκετά σημαντικές, ώστε να προχωρήσει σε θέσπιση σχετικής ρύθμισης. Σε μια δήλωση που εξέδωσε ο Σύνδεσμος Καύσης της Βόρειας Αμερικής, τον Μάρτιο του 2009, αναφέρθηκε ότι «ο σχεδιασμός και η λειτουργία των κλιβάνων της Βόρειας Αμερικής παρέχει σημαντικά καλύτερες εκπομπές από τις απαιτούμενες στις κανονιστικές ρυθμίσεις και υπερβαίνει τις προσδοκίες σε σχέση με τα παλαιότερα λειτουργικά συστήματα».

Παρόλο που τα κρεματόρια θεωρούνται στην Ευρώπη και την Αμερική πηγή χαμηλής εκπομπής υδραργύρου συγκριτικά με τις αντίστοιχες εκπομπές των οδοντιατρείων, των βιομηχανικών λεβήτων και των πετρελαιοκίνητων αυτοκινήτων, είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι η μελλοντική αύξηση της λειτουργίας των κρεματορίων παγκοσμίως θα οδηγήσει σε γενική αύξηση των εκπομπών υδραργύρου, ανεβάζοντας τα επίπεδα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης με αναπόφευκτο επακόλουθο την πρόκληση βλάβης στην δημόσια υγεία.

Σχετικά με τους κινδύνους που ελλοχεύουν για τη δημόσια υγεία και το περιβάλλον εξαιτίας της ύπαρξης ιατρικών εμφυτευμάτων και άλλων ηλεκτρονικών συσκευών εντός του ανθρώπινου σώματος, το οποίο υποβάλλεται σε αποτέφρωση, πραγματοποιήθηκε ιατρική έρευνα στην Μεγάλη Βρετανία¹⁰¹, όπου η αποτέφρωση προτιμάται από το 70% των πολιτών, ως η πιο φθηνή και φιλική προς το περιβάλλον διάθεση του σώματος μετά θάνατον.

¹⁰¹ στην οποία υπάρχουν ήδη 250 κρεματόρια.

Σύμφωνα με τα σχετικά στοιχεία το 2010 έγιναν στα νοσοκομεία 157,508 εμφυτεύσεις μεταλλικών αντικειμένων σε ασθενείς. Αντίστοιχα, στο 44% των βρετανικών κρεματορίων έγιναν εκρήξεις κατά την διάρκεια της αποτέφρωσης εξαιτίας των βηματοδοτών, οι οποίοι λόγω της τεχνολογικής προόδου δεν εντοπίζονται πλέον εύκολα από τις ιατρικές υπηρεσίες. Ωστόσο, οι ειδικοί αναφέρουν ότι τα περιστατικά τραυματισμών των υπαλλήλων εξαιτίας των εκρήξεων είναι σπάνια (Smith, Gitsham, Donell, Rose, Hing, 2012:99-100).

Ακόμη ένας παράγοντας που έχει αξιολογηθεί επιστημονικά, από σχετική έρευνα στην Ιταλία¹⁰², ως πιθανή αιτία έκρηξης κατά την διάρκεια της αποτέφρωσης είναι η εξ' απόψεως μηχανικής αντοχής κακή κατασκευή των "φερέτρων" που εισάγονται στον κλίβανο για την καύση. Αν και ασυνήθιστο, η αύξηση της πίεσης λόγω των αερίων που παράγονται από τη διεργασία της αποσύνθεσης στο εσωτερικό του φερέτρου εκτιμάται ότι μπορεί να προκαλέσει εκρήξεις.

Γι' αυτό, είναι απαραίτητο τα φέρετρα να είναι κατασκευασμένα από τα κατάλληλα υλικά, ώστε να αντιμετωπίζουν οποιεσδήποτε περιβαλλοντικές επιπτώσεις κατά τη διάρκεια της αποτέφρωσης. Επιπλέον, ο τρόπος της κατασκευής τους θα πρέπει να συμβάλει και στην μείωση έκλυσης ρύπων, ειδικά στις κατοικημένες περιοχές, διότι λόγω της παρουσίας υψηλών κτιρίων οι εκλυόμενες ρυπογόνες ουσίες ενδέχεται να φθάνουν στο επίπεδο του εδάφους. Έτσι, δημιουργείται μια περιοχή μεγίστων συγκεντρώσεων ρυπαντικών ουσιών, στις οποίες εκτίθενται οι ευαίσθητοι υποδοχείς, δηλαδή οι κάτοικοι, που ζουν κοντά στις εγκαταστάσεις (Santarsiero, Settimo, Cappiello, Viviano, Dell' Andrea, Gentilini, 2005:309-310).

Πάντως, σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό φορέα¹⁰³ λειτουργίας αποτεφρωτηρίων, η εγκατάσταση ειδικών φίλτρων για τον έλεγχο των αναθυμιάσεων δεν αποτελεί πανάκεια για το πρόβλημα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Οι χώρες της Ευρώπης θα πρέπει να τελειοποιήσουν τον μηχανολογικό εξοπλισμό των αποτεφρωτηρίων εν γένει, γεγονός που απαιτεί σημαντικές επενδύσεις, το κόστος των οποίων σύμφωνα

¹⁰²Σημειωτέον ότι η πρώτη εγκατάσταση κρεματορίου στην Ευρώπη έγινε στο Μιλάνο το 1876.

¹⁰³Βλ. "Cremation and respect for the environment, The recommendations of crematorium managers brought to the attention of regional National and European authorities", Manifesto, Brussels 30/05/2008, p.14,17όπως έχει αναρτηθεί στον σύνδεσμο: www.eurocrematoria.eu. [accessed: 15.10.2017].

με τους ειδικούς μπορεί να φτάσει ακόμα και στον διπλασιασμό της αξίας των ίδιων των αποτεφρωτήρων¹⁰⁴!

Περισσότερο ανησυχητική και επικίνδυνη είναι η ύπαρξη των ραδιενεργών εμφυτευμάτων, τα οποία χρησιμοποιούνται από την πυρηνική ιατρική για τη θεραπεία ορισμένων καρκίνων. Αυτά, αν δεν καταστραφούν τελείως από τη θερμοκρασία του φούρνου και έρθουν σε άμεση επαφή με το προσωπικό που χειρίζεται την τέφρα, πριν αυτή εισαχθεί σε μεταλλική τεφροδόχο, ενδέχεται να προκαλέσουν προβλήματα υγείας. Επίσης, σε περίπτωση που ο ασθενής πεθάνει αμέσως μετά την εμφύτευση ορισμένων ραδιοϊσοτόπων¹⁰⁵ η τέφρα του θα παραμείνει ραδιενεργή. Έτσι με την εισπνοή της ραδιενεργού τέφρας το προσωπικό εκτίθεται σε υψηλό υγειονομικό κίνδυνο (Smith, Gitsham, Donell, Rose, Hing, 2012:99-100).

Κλείνοντας, θα αναφερθούμε σε μια νέα τεχνική αποτέφρωσης, που εφαρμόζεται νομίμως στην Αμερική, την λεγόμενη “bio- cremation” η οποία σταδιακά προωθείται και στις χώρες της Ευρώπης, ως μια περισσότερο οικολογική¹⁰⁶ μέθοδος μεταθανάτιας διάθεσης του ανθρώπινου σώματος. Στόχος αυτής της πρακτικής είναι η επαναχρησιμοποίηση του νεκρού σώματος μέσω των μεθόδων της αλκαλικής υδρόλυσης και κρυοξήρανσης για την παραγωγή θερμικής ενέργειας και ανακύκλωσης των μετάλλων.

Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η προστασία του πλανήτη από την υπερθέρμανση καθώς και η εξοικονόμηση ενέργειας, διότι, όπως υποστηρίζεται, η καύση των νεκρών μπορεί να «ζεστάνει τους ζωντανούς», ενώ τα βλαβερά τοξικά αέρια διαχειρίζονται αποτελεσματικότερα. Βέβαια σύμφωνα με τις έρευνες αυτή η καινοτομία δεν είναι ακίνδυνη για την ανθρώπινη υγεία, διότι αν η αλκαλική υδρόλυση γίνει διαδεδομένος τρόπος διάθεσης των νεκρών σωμάτων δεν θα μπορεί να μας εγγυηθεί η επιστήμη ότι το πόσιμο νερό δεν θα έχει μολυνθεί από αυτή τη διαδικασία ή τα τρόφιμα δεν θα έχουν αναπτυχθεί με λίπασμα από ανθρώπινα απανθρακωμένα υπολείμματα (Rumble, Troyer, Walter, Woodthorpe, 2014:5-6).

¹⁰⁴ Είναι η τεχνική εγκατάσταση μέσα στην οποία πραγματοποιείται η αποτέφρωση.

¹⁰⁵ των οποίων η ανίχνευση εκτιμάται ως ιδιαίτερα δύσκολη.

¹⁰⁶ Είναι γνωστό ότι η βιομηχανία καύσης ανακυκλώνει εμφυτεύματα, απορροφά εκπομπές αερίων και ανακυκλώνει θερμότητα, για να ανταποκριθεί σε οικονομικά κίνητρα και νομικές δεσμεύσεις για την προστασία του περιβάλλοντος.

Από τα παραπάνω γεννάται το εξής ερώτημα: **είναι ηθικά αποδεκτό οι νεκροί να συντηρούν τους ζώντες; ή ακόμα η βιοηθική μπορεί να θέσει όρια στην οικολογία;** Μια πρώτη προσέγγιση του ζητήματος δείχνει ότι ο λεγόμενος “οικολογικός ωφελιμισμός¹⁰⁷”, αντικαθιστά την εσχατολογική διάσταση της ανθρώπινης αθανασίας με την υλική “οικολογική αθανασία”, η οποία πραγματοποιείται στο ίδιο το ανθρώπινο σώμα με χρήση μεθόδων διάθεσης ζωικών¹⁰⁸ πτωμάτων. Αυτό το γεγονός προκαλεί έντονες ανησυχίες για τους τρόπους θέασης των διαχρονικών αξιακών αρχών από τον σύγχρονο άνθρωπο.

III. Περιβαλλοντική αδειοδότηση

Η οικολογική βλάβη που προκαλείται στο περιβάλλον από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και παρεμβάσεις, οδήγησε στην ανάγκη θεσμοθέτησης της έννοιας της προστασίας του περιβάλλοντος, που για πρώτη φορά εμφανίστηκε στις διατάξεις του Συντάγματος του 1975. Στο άρθρο 24Σ, όπως έχει διαμορφωθεί μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, εδράζεται όλη η φιλοσοφία της σύστασης του αυτόνομου, όπως έχει χαρακτηριστεί από τη νομολογία¹⁰⁹, κλάδου του δικαίου του περιβάλλοντος, που ορίζεται ως «το σύνολο κανόνων δικαίου, οι οποίοι έχουν ως σκοπό την εξουδετέρωση των συνεπειών της τεχνικοοικονομικής προόδου και την βάσει κριτηρίων και προστατευτικών μηχανισμών αντιμετώπιση και λύση του οικολογικού προβλήματος» (Σιούτη, 2011:2).

¹⁰⁷Βλ. <http://www.aftodioikisi.gr/diethni/kratiki-epidotisi-gia-apotefrosi-nekron/> με τίτλο «Κρατική επιδότηση για αποτέφρωση νεκρών», όπου στις 4/01/2018 δημοσιεύθηκαν τα εξής: «Κρατική επιδότηση δίνει το Πεκίνο στους κατοίκους της βορειοδυτικής επαρχίας Τσινγκάι, προκειμένου να αποτεφρώνουν τους νεκρούς τους με φιλικούς προς το περιβάλλον τρόπους. Την επιδότηση αποτέφρωσης των νεκρών ανακοίνωσαν οι τοπικές αρχές. Με τα νέα μέτρα τα οποία θα τεθούν σε ισχύ την 1η Ιουνίου, η κυβέρνηση θα χορηγήσει 3.000 γιουάν (περίπου 460 δολάρια ΗΠΑ) σε εκείνους που επιλέγουν την αποτέφρωση των νεκρών συγγενών τους και τη διασπορά της στάχτης σε εγκεκριμένα δημόσια νεκροταφεία, σε βιοδιασπώμενες τεφοροδόχους, ακόμα και στην ύπαιθρο.

Σύμφωνα με την κινεζική παράδοση, η στάχτη των νεκρών πρέπει να μπει σε τεφοροδόχο η οποία στη συνέχεια τοποθετείται δίπλα σε εκείνη των προγόνων τους, ως ένδειξη σεβασμού προς τους συγγενείς. Η παράδοση αυτή όμως, με την πάροδο των αιώνων, προκάλεσε προβλήματα στις καλλιέργειες, στα δάση, στους βοσκότοπους και σε άλλους περιβαλλοντικούς χώρους. Για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, οι κινεζικές αρχές προώθησαν τα τελευταία χρόνια φιλικούς προς το περιβάλλον τρόπους, όπως οι καύσεις και ο διασκορπισμός της στάχτης στη θάλασσα». [accessed:10/01/2018].

¹⁰⁸ Η αλκαλική υδρόλυση αρχικά αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του 1990 για την διάθεση των ζωικών πτωμάτων.

¹⁰⁹Βλ. ΣτΕ 613/2002 Ολ.

Την παραπάνω νομική κατοχύρωση της έννοιας της προστασίας του εννόμου αυτού αγαθού ανάγκασε η συνειδητοποίηση της ανάγκης για ένα περιβάλλον οικολογικά ισορροπο και υγιεινό, το οποίο δεν θέτει σε κίνδυνο την ανθρώπινη υγεία και ζωή. Αποδέκτες της διασφάλισης όλων αυτών των απαιτήσεων είναι οι συντεταγμένες κρατικές εξουσίες, νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική, οι οποίες είναι από το Σύνταγμα επιφορτισμένες να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα, οριοθετώντας συνάμα την οικονομική πρωτοβουλία, προκειμένου να προστατεύσουν τους φυσικούς πόρους¹¹⁰ του περιβάλλοντος για την παρούσα αλλά και τις μέλλουσες γενεές.

Μάλιστα, η νομολογία¹¹¹ αναδεικνύοντας την δεσμευτικότητα της ρητής συνταγματικής επιταγής όρισε ότι η παράλειψη της διοίκησης να λάβει τα απαιτούμενα προστατευτικά μέτρα συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας υποκείμενης σε ακύρωση από το Συμβούλιο της Επικρατείας κατ' άρθρο 45 παρ. 4 ΠΔ 18/89. Διαφορετικά «η προστασία του περιβάλλοντος θα μετέπιπτε σε απλή θεωρητική διακήρυξη αρχής, με αποτέλεσμα το περιβάλλον να μένει χωρίς ουσιαστική προστασία, παρά τη σαφώς αντίθετη βούληση του συνταγματικού νομοθέτη» (Βλαχόπουλος, 2017:215-216).

Είναι φανερό ότι η ανάγκη προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών, όντας άρρηκτα συνυφασμένη με τον σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου (άρθρ. 2 παρ.1Σ), αποτελεί προϋπόθεση της απόλαυσης και άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων, όπως αυτό της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ανθρώπου (άρθρ. 5παρ.1Σ), καθώς και του δικαιώματός του στην υγεία (άρθρ. 21 παρ.3Σ).

Η νομολογία των πολιτικών¹¹² δικαστηρίων συνδέοντας το άρθρο 24Σ με το άρθρο 57ΑΚ, το οποίο προστατεύει την προσωπικότητα, έχει δεχθεί ότι από το τελευταίο απορρέει το δικαίωμα χρήσης των κοινών και κοινόχρηστων πραγμάτων (δηλ. του ατμοσφαιρικού αέρα, της θάλασσας και γενικά όλων των φυσικών στοιχείων που απαρτίζουν το γήινο, υδάτινο και εναέριο περιβάλλον).

¹¹⁰Βλ. καιάρθρ. 2,6 και 191 παρ.1 ΣΛΕΕ όπου κατοχυρώνεται η αρχή της αειφορίας ή βιώσιμης ανάπτυξης και ορίζεται ότι κάθε επέμβαση στο περιβάλλον θα πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να διασφαλίζεται ισορροπη σχέση μεταξύ της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων και εξέλιξης των οικοσυστημάτων χάριν και των επόμενων γενεών.

¹¹¹ Βλ. ΣτΕ 3561/2014, ΣτΕ 3943/2015, ΣτΕ 2818/1997.

¹¹² Βλ. 301/1992 (ασφαλιστικά μέτρα) Μον. Πρωτ. Κορίνθου, 471/1996 Μον. Πρωτ. Ιωαννίνων.

Η με τον τρόπο αυτόν αναπτυσσόμενη τριτενέργεια μεταξύ των δικαιωμάτων σε συνδυασμό με την ρητή συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της προστασίας του περιβάλλοντος ως «δικαιώματος του καθενός» (άρθρ.24 παρ.1Σ), παρέχει το δικαίωμα στον εκάστοτε θιγόμενο να ζητήσει δικαστική προστασία στρεφόμενος και κατά των ιδιωτών, π.χ. επιχειρήσεων, βιομηχανιών, από την δραστηριότητα των οποίων προέρχονται κυρίως όλες οι περιβαλλοντικές προσβολές (Σιούτη, 2011:49-51).

Σύμφωνα με το άρθρο 191 ΣΛΕΕ και τη Διακήρυξη του Ρίο του 1992, η προστασία του περιβάλλοντος για να είναι αποτελεσματική, πρέπει να προσεγγίζεται προληπτικά. Πράγματι, λόγω της δυσχερούς επανόρθωσης των περιβαλλοντικών βλαβών, οι συνέπειες των οποίων συνήθως δεν περιορίζονται σε ορισμένο χώρο αλλά διαχέονται (διασυννοριακή ρύπανση), απαιτείται η προληπτική λήψη των αναγκαίων προστατευτικών μέτρων για την σκοπούμενη προστασία, είτε αυτά είναι διοικητικά, είτε δικαστικά.

Για την εφαρμογή της εν λόγω αρχής η νομολογία¹¹³ δέχεται την πιθανολόγηση επέλευσης της βλάβης, για να θεμελιώσει το έννομο συμφέρον του αιτούντος τη δικαστική προστασία. Ομοίως, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, η οποία προστέθηκε το 1993 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ στο άρθρο 174 (νυν άρθρ. 191 της ΣυνθΕΕ), «τα προστατευτικά μέτρα πρέπει να λαμβάνονται ακόμα και όταν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική βεβαιότητα για τις δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις μιας δραστηριότητας, αλλά αρκούν οι σοβαρές ενδείξεις για επέλευση βλάβης».

Συγκεκριμένα, τα αρμόδια διοικητικά όργανα λαμβάνοντας υπ' όψιν την ύπαρξη ιδιαίτερου κινδύνου για το φυσικό περιβάλλον από την κατασκευή και λειτουργία συγκεκριμένου έργου οφείλουν, κάνοντας την στάθμιση κόστους-οφέλους, να μην παρέχουν άδεια στον ενδιαφερόμενο φορέα, αν διαπιστωθεί αιτιολογημένα από την επιστημονική μελέτη ότι ο κίνδυνος περιβαλλοντικής βλάβης υπερακοντίζει τα προσδοκώμενα οφέλη από την λειτουργία του έργου.

¹¹³Βλ. ΣτΕ 4530/1997, ΣτΕ 613/2002 Ολ.

Παράλληλα, ο ακυρωτικός¹¹⁴ δικαστής κατά την εξέταση της διαδικασίας έγκρισης περιβαλλοντικών όρων, η οποία αποτελεί την εφαρμογή των θεμελιωδών αρχών της πρόληψης και της προφύλαξης, ελέγχει αν το περιεχόμενο της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων τελεί σε συμφωνία με τον νόμο, το Σύνταγμα και το κοινοτικό δίκαιο, δηλαδή αν είναι επαρκώς αιτιολογημένη ως προς την αξιολόγηση των κινδύνων και την επάρκεια των εναλλακτικών λύσεων, προκειμένου να αποδειχθεί ότι η λύση που επελέγη είναι η ευμενέστερη για το περιβάλλον. Αντίθετα, ο ευθύς έλεγχος από τον δικαστή για το ενδεχόμενο αντίθεσης της μελέτης προς την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης εξέρχεται των ορίων του ακυρωτικού ελέγχου, διότι αποτελεί πραγματική ουσιαστική εκτίμηση¹¹⁵ από μέρους του δικαστή επί τεχνικών θεμάτων.

Στη χώρα μας ο νόμος – πλαίσιο 1650/1986 αποτελεί τη βασική νομοθεσία για την προστασία του περιβάλλοντος, προβλέποντας τόσο τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία της περιβαλλοντικής αδειοδότησης έργων και δραστηριοτήτων που ενδέχεται να επιφέρουν δυσμενείς επιπτώσεις για το περιβάλλον, όσο και τις ποινικές και διοικητικές κυρώσεις, καθώς και την αστική ευθύνη των υπεύθυνων για την ρύπανση.

Συγκεκριμένα, αφού προσδιοριστεί βάσει των νομικών¹¹⁶ διατάξεων η επικινδυνότητα του έργου σε σχέση με την ποσότητα των εκπεμπόμενων ρύπων, τη δυνατότητα της πρόληψής τους και τον κίνδυνο σοβαρού ατυχήματος, ακολουθεί η διαδικασία της προκαταρκτικής περιβαλλοντικής εκτίμησης και αξιολόγησης (ΠΠΕΑ)¹¹⁷ του προτεινόμενου έργου. Κατά τη διάρκειά της, η αρμόδια για την έγκριση των περιβαλλοντικών όρων αρχή αξιολογεί την Προμελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΠΠΕ), την οποία καταθέτει με την αίτησή του ο ενδιαφερόμενος φορέας.

Στη συνέχεια, αφού γίνουν οι απαραίτητες σταθμίσεις, όσον αφορά το δίπολο του κόστους για το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον από τη μια πλευρά και τα προσδοκώμενα οφέλη για την εθνική οικονομία από την άλλη, εκδίδεται είτε θετική γνωμοδότηση, οπότε εγκρίνεται προκαταρκτικά το έργο, είτε αρνητική απόφαση, η

¹¹⁴ Βλ. ΣτΕ 3478/2000 Ολ., 2511/2002 Ολ.

¹¹⁵ Βλ. ΣτΕ 2173/2002 Ολ.

¹¹⁶ Βλ. ν. 4014/2011.

¹¹⁷ Βλ. ν.3010/2002.

οποία είναι εκτελεστή διοικητική πράξη και μπορεί να προσβληθεί δικαστικά πριν ενσωματωθεί στην τελική ατομική διοικητική πράξη της έγκρισης περιβαλλοντικών όρων.

Ακολουθως, εφόσον ο ενδιαφερόμενος έχει λάβει θετική γνωμοδότηση με ΠΠΕΑ καλείται να υποβάλλει την Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ) στο περιεχόμενο της οποίας περιλαμβάνονται τα εξής στοιχεία : α) περιγραφή του έργου ή της δραστηριότητας, β) περιγραφή των στοιχείων του περιβάλλοντος που ενδέχεται να θιγούν γ) εντοπισμό των βασικών επιπτώσεων, δ) περιγραφή των μέτρων για την πρόληψη, ε) μείωση ή υποκατάσταση των αρνητικών επιπτώσεων, και στ) σύνοψη των κύριων εναλλακτικών λύσεων με επαρκή αιτιολόγηση της προτεινόμενης επιλογής. Βέβαια το περιεχόμενο της ΜΠΕ (όπως και της ΠΠΕ) προσαρμόζεται ανάλογα και με την κατηγορία του εκάστοτε έργου, όπως καθορίζεται κάθε φορά με τις εκδιδόμενες υπουργικές αποφάσεις.

Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι σύμφωνα με τη νομολογία¹¹⁸, η εγκυρότητα της ΜΠΕ εξαρτάται από την συμμετοχή στην εκπόνησή της των επιστημόνων που έχουν την απαιτούμενη ειδικότητα για την εξέταση των επιπτώσεων του έργου στο περιβάλλον εν γένει. Παράλληλα, η νομολογία επιμένει ιδιαίτερα στην καταγραφή και συγκριτική εκτίμηση των υπαρχουσών εναλλακτικών¹¹⁹ λύσεων, προκειμένου να υπάρχει στην ΜΠΕ επαρκής αιτιολόγηση για την επιλεγόμενη τεχνική λύση, η οποία πρέπει να αποτελεί την περιβαλλοντικά βέλτιστη επιλογή.

Επίσης, είναι αυτονόητο ότι τόσο η ΜΠΕ όσο και η έγκριση των περιβαλλοντικών όρων (ΑΕΠΟ) πρέπει να προηγούνται κάθε προπαρασκευαστικής πράξης εκτέλεσης, αφού αποτελούν νόμιμες προϋποθέσεις των σχετικών αδειών εγκατάστασης και λειτουργίας του έργου, το οποίο δεν πρέπει να έρχεται σε αντίθεση προς τους εγκεκριμένους περιβαλλοντικούς όρους¹²⁰.

Έπειτα, ακολουθεί το στάδιο της δημοσιοποίησης¹²¹ της ΜΠΕ, που αποτελεί ουσιώδη τύπο της διαδικασίας, ώστε η παράλειψή του να καθιστά την πράξη έγκρισης ακυρωτέα. Αυτό αποσκοπεί στην ενημέρωση και την δια της υποβολής ενστάσεων

¹¹⁸ Βλ. ΣτΕ 258/2004 Ολ., ΣτΕ 1657/2005.

¹¹⁹ Βλ. ΣτΕ 1672/2005 Ολ., ΣτΕ 1567/2005 Ολ., ΣτΕ 3520/2006.

¹²⁰ Βλ. ΣτΕ 3732/1992.

¹²¹ Βλ. άρθρο 5 του ν. 1650/86, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 3 του ν.3010/2002 και την ΚΥΑ 75308/90.

συμμετοχή¹²² των θιγομένων στην λήψη αποφάσεων κατά τη διοικητική διαδικασία της αδειοδότησης του έργου.

Εν τέλει, εκδίδεται από την αρμόδια διεύθυνση¹²³ του ΥΠΕΚΑ η ΑΕΠΟ του έργου, η οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί ατομική διοικητική πράξη, που προσβάλλεται με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας κατ' άρθρ. 95 παρ.1 περ.α' του Συντάγματος και άρθρ. 45 παρ.1 του ΠΔ 18/89. Σημειώνουμε ότι σύμφωνα με τη νομολογία¹²⁴ η αρμοδιότητα για την έγκριση των περιβαλλοντικών όρων των έργων, που βρίσκονται στην περιοχή του ρυθμιστικού σχεδίου της Αθήνας, ανήκει στην Εκτελεστική Επιτροπή του Οργανισμού¹²⁵ της Αθήνας, υπό την προϋπόθεση ότι έχει εκδοθεί η προβλεπόμενη στο άρθρ. 9 του ν. 1515/1985 απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος, βάσει της οποίας η επιτροπή αυτή είναι επαρκώς στελεχωμένη για να ασκήσει νομίμως τη συγκεκριμένη αρμοδιότητα.

Στο σημείο αυτό θα αναπτυχθεί η με βάση τις νεότερες διατάξεις υπαγωγή των αποτεφρωτηρίων σε περιβαλλοντική κατηγορία, προκειμένου στη συνέχεια να αναλυθεί το ειδικότερο πλαίσιο της περιβαλλοντικής τους αδειοδότησεως. Σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ.1 περ. ια' του ν. 4262/2014 τα κέντρα αποτέφρωσης νεκρών (ΚΑΝ) αναφορικά με την έγκριση της λειτουργίας τους εντάσσονται στην 11^η ομάδα έργων με τίτλο «Ειδικά έργα και δραστηριότητες» μαζί με τα νεκροταφεία.

¹²² Βλ. Συνθήκη του Άαρχους (25.06.1998), όπου κατοχυρώνονται τα δικαιώματα της συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων, της ελεύθερης πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφορία και της πρόσβασης στη δικαιοσύνη.

¹²³ Βλ. ν. 4014/2011 για την διεύθυνση περιβαλλοντικής αδειοδότησης (ΔΙΠΑ) στο ΥΠΕΚΑ.

¹²⁴ Βλ. ΣτΕ 1495/2002 Ολ.

¹²⁵ Βλ. όμως τα άρθρα 33 και 41 παρ.1,2 και 3 Ν.4277/2014, ΦΕΚ Α 156/1.8.2014 στα οποία ορίζεται ότι: άρθρο 33: Η αρμοδιότητα επί του νέου Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας - Αττικής ανήκει στον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας με την επωνυμία «Οργανισμός Αθήνας» (ΟΡΣΑ), που ιδρύθηκε με το άρθρο 5 του ν. 1515/1985 (Α' 18). Από την κατάργηση του ΟΡΣΑ, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 12 του ν. 4250/2014 (Α' 74), η ως άνω αρμοδιότητα μεταφέρεται στο Τμήμα Μητροπολιτικού Σχεδιασμού Αθήνας - Αττικής που συστήθηκε με την παρ. 4α του άρθρου 12 του ν. 4250/2014 και υπάγεται στη Διεύθυνση Χωροταξίας της Γενικής Γραμματείας Χωροταξίας και Αστικού Περιβάλλοντος του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής. Όπου στον παρόντα ή σε άλλο νόμο ή κανονιστική πράξη προβλέπεται αρμοδιότητα της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΟΡΣΑ, η αρμοδιότητα αυτή μετά την κατάργηση του ΟΡΣΑ μεταφέρεται στο Συμβούλιο Μητροπολιτικού Σχεδιασμού, που έχει συσταθεί με την παρ. 5 περ. ε' του άρθρου 12 του ν. 4250/2014. Μέχρι την έκδοση των νέων διοικητικών πράξεων που προβλέπονται στον παρόντα νόμο διατηρούνται σε ισχύ οι αντίστοιχες πράξεις που έχουν εκδοθεί βάσει του ν.1515/1985 (Α' 18). Με την έναρξη ισχύος του παρόντος νόμου καταργούνται οι διατάξεις του ν.1515/1985, εκτός από τις διατάξεις των άρθρων 5, 6, 7, 8 και 9, οι οποίες διατηρούνται σε ισχύ μέχρι την κατάργηση του ΟΡΣΑ, σύμφωνα με το άρθρο 12 του ν. 4250/2014 (Α' 74). Επίσης διατηρούνται σε ισχύ οι διατάξεις του άρθρου 15 του ν. 1515/1985, κατά το μέρος που δεν ρυθμίζουν διαφορετικά τα θέματα του παρόντος νόμου.

Όσον αφορά την ένταξή τους σε περιβαλλοντική κατηγορία παρατηρείται ότι δυνάμει της ΥΑ 37674/2016, δια της οποίας τροποποιούνται διατάξεις της ΥΑ 1958/2012, τα ΚΑΝ εντάσσονται πλέον στην κατηγορία Β΄ των προβλεπόμενων έργων και δραστηριοτήτων του ν. 4014/2011. Αντίθετα, βάσει της προϊσχύουσας νομοθεσίας τα ΚΑΝ είχαν ενταχθεί στην περιβαλλοντική κατηγορία Α2. Στο άρθρο 48 του ν. 4277/2014 τα ΚΑΝ επίσης χαρακτηρίζονται ως μηχανολογικές «εγκαταστάσεις παροχής υπηρεσιών» χαμηλής όχλησης της παρ. 3 του άρθρου 17 του ν. 3982/2011, των οποίων οι άδειες χορηγούνται από την Περιφέρεια εντός των διοικητικών ορίων της οποίας πρόκειται να εγκατασταθεί το ΚΑΝ με τους όρους και τη διαδικασία των διατάξεων των άρθρων 17-40 του ν. 3982/2011.

Ομοίως, σύμφωνα με την ΚΥΑ 4932/2017 τα κέντρα αποτέφρωσης οστών νεκρών (ΚΑΟΝ) κατατάσσονται στην κατηγορία των «μηχανολογικών εγκαταστάσεων παροχής υπηρεσιών» της παρ. 3 του άρθρ. 17 του ν. 3982/2011 και αποτελούν εγκαταστάσεις χαμηλής όχλησης. Οι σχετικές άδειες χορηγούνται από την Περιφέρεια εντός των διοικητικών ορίων της οποίας πρόκειται να εγκατασταθεί το ΚΑΟΝ κατά τους όρους και την διαδικασία των άρθρων 17-40 του ν. 3982/2011.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια αυτή η εξέλιξη γεννά εύλογους προβληματισμούς σχετικά τόσο με την αποσύνδεση της ΜΠΕ από την διαδικασία της αδειοδότησης των ΚΑΝ, όσο και με την έλλειψη ακριβούς επιστημονικής ανάλυσης της ποσότητας και της ποιότητας των εκπεμπόμενων ρύπων, πράγμα που θα δικαιολογούσε την πτώση των ΚΑΝ στην κατώτατη περιβαλλοντική κατηγορία.

Σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις τα έργα και οι δραστηριότητες του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες (Α και Β) ανάλογα με τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον. Η πρώτη κατηγορία (Α) περιλαμβάνει τα έργα και τις δραστηριότητες, που ενδέχεται να προκαλέσουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Γι' αυτό απαιτείται η εκπόνηση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), προκειμένου να επιβάλλονται ειδικοί όροι και περιορισμοί για την προστασία του περιβάλλοντος. Ειδικότερα, τα έργα της κατηγορίας Α κατατάσσονται: α) σε αυτά που ενδέχεται να προκαλέσουν πολύ σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και αποτελούν την υποκατηγορία Α1 και β) σε αυτά που ενδέχεται να προκαλέσουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και αποτελούν την υποκατηγορία Α2.

Η δεύτερη κατηγορία (B) περιλαμβάνει έργα, τα οποία προκαλούν τοπικές και μη σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και υπόκεινται σε γενικές προδιαγραφές όρους και περιορισμούς, που τίθενται για την προστασία του περιβάλλοντος. Τα έργα ή δραστηριότητες κατηγορίας B δεν ακολουθούν τη διαδικασία εκπόνησης ΜΠΕ, αλλά υπόκεινται σε Πρότυπες Περιβαλλοντικές Δεσμεύσεις (ΠΠΔ).

Τα ανωτέρω έργα ή δραστηριότητες, αναλόγως του είδους τους, υπάγονται αυτοδικαίως σε ΠΠΔ με ευθύνη της αρμόδιας υπηρεσίας που χορηγεί την άδεια λειτουργίας και κατόπιν σχετικής δήλωσης του μελετητή ή του φορέα του έργου ή της δραστηριότητας. Αν το έργο ή η δραστηριότητα δεν λάβει άδεια λειτουργίας, τότε υπάγεται σε ΠΠΔ με ευθύνη της αρμόδιας υπηρεσίας περιβάλλοντος της Περιφέρειας.

Με αποφάσεις του Υπουργού Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και του κατά περίπτωση συναρμόδιου Υπουργού καθορίζονται οι προβλεπόμενες ΠΠΔ, οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των απαιτούμενων κατά περίπτωση αδειών, που προβλέπονται για την κατασκευή, εγκατάσταση ή λειτουργία του εν λόγω έργου ή δραστηριότητας.

Δυνάμει του άρθρου 6 της ΚΥΑ 20232/2010, για την ρύθμιση των θεμάτων τεχνικού ή λεπτομερειακού χαρακτήρα για την ίδρυση και λειτουργία των ΚΑΝ, ορίστηκαν οι οριακές τιμές ατμοσφαιρικών εκπομπών και προβλέφθηκε ότι η διεξαγωγή της αποτέφρωσης πρέπει να διασφαλίζει την τήρηση των οριακών τιμών εκπομπών κάθε ημέρα λειτουργίας, συμπεριλαμβανομένης της πρώτης και της τελευταίας αποτέφρωσης κάθε ημέρας.

Με την ΥΑ 152442/2015(ΦΕΚ Β΄ 2156 7.10.2015), δια της οποίας συμπληρώθηκε η ΚΥΑ 20232/2010, ορίστηκαν οι Πρότυπες Περιβαλλοντικές Δεσμεύσεις (ΠΠΔ) για την προστασία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος από την λειτουργία των ΚΑΝ και των ΚΑΟΝ, με τον προσδιορισμό όλων των αναγκαίων μέτρων και περιορισμών, που πρέπει να εφαρμόζονται για αυτές τις εγκαταστάσεις. Η αρμόδια υπηρεσία της Περιφέρειας, (Αδειοδοτούσα Αρχή ως αρμόδια για την υπαγωγή των ΚΑΝ-ΚΑΟΝ σε ΠΠΔ) εντός των ορίων της οποίας προβλέπεται να υλοποιηθεί το έργο, χορηγεί την άδεια εγκατάστασης σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 3982/2011 (Α΄/143) και των άρθρων 48 και 50 του Ν. 4277/2014 (Α΄/156).

Στα άρθρα 3 και 4 της ως άνω ΥΑ περιγράφονται αναλυτικά οι ΠΠΔ, που πρέπει να τηρούνται, καθώς και η διαδικασία της εν λόγω υπαγωγής, ενώ προβλέπεται ότι οι ΠΠΔ, που περιλαμβάνονται στις άδειες εγκατάστασης των ΚΑΝ, αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των ως άνω αδειών. Ορίζεται επίσης ότι η Αδειοδοτούσα Αρχή δύναται, μετά από αιτιολογημένη εισήγηση, να συμπεριλάβει επιπλέον δεσμεύσεις για την προστασία του περιβάλλοντος.

Η ευθύνη της τήρησης των ΠΠΔ αναλαμβάνεται από τον εκάστοτε φορέα του ΚΑΝ, έστω και αν μέρος ή το σύνολο των εργασιών κατασκευής ή λειτουργίας πραγματοποιούνται από τρίτους. Πάντως, ευθύνη φέρουν και οι τρίτοι για κάθε πράξη ή παράλειψη, που αντιβαίνει στους όρους της ισχύουσας περιβαλλοντικής νομοθεσίας, στο σύνολο της οποίας οφείλουν να συμμορφώνονται.

Σύμφωνα με την οδηγία 2004/107/EK «Σχετικά με το αρσενικό, το κάδμιο, τον υδράργυρο, το νικέλιο και τους πολυκυκλικούς αρωματικούς υδρογονάνθρακες στον ατμοσφαιρικό αέρα», οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις πρέπει να συμμορφώνονται με τις τιμές στόχους οι οποίες, βάσει της οδηγίας 96/61/EK σχετικά με την ολοκληρωμένη πρόληψη και τον έλεγχο της ρύπανσης, πρέπει να ακολουθούν τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές (ΒΔΤ). Στην εν λόγω οδηγία επίσης αναφέρεται ότι ο υδράργυρος είναι μια εξαιρετικά επικίνδυνη ουσία για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον.

Περαιτέρω, βάσει της οδηγίας 2010/75/ΕΕ για την «Ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχο της ρύπανσης από βιομηχανικές δραστηριότητες», η οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με την ΥΑ 36060/1155/Ε. 103/2013, ορίστηκε ότι για τις μονάδες αποτέφρωσης αποβλήτων προβλέπονται οριακές τιμές εκπομπών (mg/Nm³) για συγκεκριμένα βαρέα μέταλλα και ειδικότερα για τον υδράργυρο η οριακή τιμή ορίζεται στα 0,05mg/Nm³. Ακόμη, στην Ανακοίνωση COM/2005/0020 final, με τίτλο «Η κοινοτική στρατηγική για τον υδράργυρο», της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο σημειώνεται ότι οι αέριοι ρύποι υδραργύρου που παράγονται από τις αποτεφρώσεις νεκρών, δεν καλύπτονται ευθέως από την κοινοτική νομοθεσία, αλλά πολλά κράτη έχουν θεσπίσει τα δικά τους όρια.

Από την συνταχθείσα έκθεση¹²⁶ του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος για την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα προκύπτει ότι κατά τη διαδικασία της καύσεως των νεκρών¹²⁷ παρατηρούνται μικρότερες εκπομπές υδραργύρου σε σχέση με τις αντίστοιχες από την καύση του πετρελαίου και άλλων ορυκτών καυσίμων.

Αναφορικά με τις οριακές τιμές εκπομπών τηρείται η ΚΥΑ 14122/549/Ε103/2011, η οποία εκδόθηκε σε συμμόρφωση της οδηγίας 2008/50/ΕΚ «για την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα και καθαρότερου αέρα για την Ευρώπη» στην οποία αναφέρεται ως εθνικός στόχος η μείωση της έκθεσης σε σωματίδια ΑΣ 2,5 για την προστασία της υγείας του ανθρώπου. Επίσης, δυνάμει της ΚΥΑ 70661/2013 προσδιορίστηκαν τα μέτρα για την μείωση των εκπομπών αιωρούμενων σωματιδίων (ΑΣ 10) από εστίες καύσης, βιομηχανία, βιοτεχνία και κυκλοφορία οχημάτων.

Ειδικότερα, από την ΚΥΑ 20232/2010 (για την ρύθμιση θεμάτων τεχνικού ή λεπτομερειακού χαρακτήρα για την ίδρυση και λειτουργία των ΚΑΝ) προκύπτει ότι για τον προσδιορισμό των αερίων ρύπων χρησιμοποιήθηκαν προδιαγραφές (VDI 3891) της ένωσης Γερμανών μηχανικών με τίτλο «Έλεγχος εκπομπής καυσαερίων. Αποτεφρωτήρια», οι οποίες εκδόθηκαν το 2001. Επιπλέον, για τον υπολογισμό των ελεγχόμενων ρύπων χρησιμοποιείται η ΚΥΑ 22912/1117/2005 για την αποτέφρωση αποβλήτων.

Σύμφωνα με το πόρισμα του με αρ. πρωτ.: 163820/12071/16-03-2017 εγγράφου του Συνήγορου του Πολίτη με τίτλο «Απόψεις και θέσεις του Συνήγορου του Πολίτη για τα ζητήματα χωροθέτησης των Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών» **«τα είδη των**

¹²⁶Βλ. Air quality in Europe -2016 report, EEA Report No 28/2016.

¹²⁷Βλ. όμως στην έκθεση OSPARCommission, 2003: MercuryemissionsfromcrematoriaandtheircontrolintheOSPARConventionArea της Επιτροπής της Σύμβασης για την Προστασία του Θαλασσιού Περιβάλλοντος του Βορειοανατολικού Ατλαντικού, όπου αναφέρεται ότι«**από σχετική έκθεση της Μεγάλης Βρετανίας που δημοσιεύθηκε το 2002 η καύση των νεκρών αποτελεί μια σημαντική πηγή εκπομπών υδραργύρου που προέρχονται κυρίως από το αμάγαλμα με το οποίο επιδιορθώνονται τα ανθρώπινα δόντια. Η εν λόγω ουσία καλύπτεται από την οδηγία 2000/532/ΕΕ για τα απόβλητα. Οι εκπομπές ποικίλουν από χώρα σε χώρα αναλόγως του αριθμού των μονάδων και των αιτημάτων για καύση. Αρκετές επιστημονικές έρευνες έχουν καταλήξει στο ότι οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την λειτουργία των αποτεφρωτηρίων είναι μικρότερες από αυτές που προκαλούνται από την λειτουργία μονάδων καύσης αποβλήτων, ωστόσο δεν πρέπει να παραγνωρίζονται τα ζητήματα δημόσιας υγείας όταν οι μονάδες χωροθετούνται πλησίον οικιστικών πυρήνων**». Βλ. Montse M., J. L. Domingo, Toxic Emissions from Crematories, Environment International 36 (1): 131-7 October 2009, Lin- Chi Wang, Wen – Jhy Lee, Wei- Shan Lee, Guo Ping Chang- Chien and Perng – Jy Tsai, Characterizing the Emissions of Polychlorinated Dibenzo-p-dioxins and Dibenzofurans from Crematories and their impacts to the Surrounding Environment, Environ. Sci. Technol. 2003, 37 (1) p.62-67 DOI: 10.1021/es0208714, Publication Date (WEB): November 22, 2002.

αερίων εκπομπών και τα όρια τιμών των ρύπων χρήζουν επανεξέτασης βάσει των νεότερων επιστημονικών δεδομένων, που έχουν αξιολογηθεί από κράτη, στα οποία η διαδικασία της καύσεως πραγματοποιείται επί πολλές δεκαετίες». Η Ανεξάρτητη Αρχή τονίζει ότι η ΚΥΑ 20232/2010 έχει ανάγκη επικαιροποίησης και συμπλήρωσης, διότι παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις.

Αρχικά, όπως παρατηρείται από την Ανεξάρτητη Αρχή, η ως άνω ΚΥΑ αποσιωπά την δυναμικότητα εξυπηρέτησης κάθε ΚΑΝ ανά ημέρα. Επίσης, δεν παρέχεται καμία πρόβλεψη, ως προς τον μέγιστο αριθμό των κλιβάνων, καθώς και της συνολικής θερμικής ισχύος τους, όπως επίσης και των λοιπών μηχανολογικών εγκαταστάσεων. Ειδικά στο συγκεκριμένο σημείο εντοπίζεται μια σοβαρή αντίφαση, διότι ενώ οι κλίβανοι σύμφωνα με τα επιστημονικά δεδομένα μπορεί να έχουν ισχύ από 150 kw έως και πάνω από 600 kw, σε περίπτωση που η καύσιμη ύλη είναι το φυσικό αέριο ή το πετρέλαιο, στον ν. 4155/2013 που αφορά μηχανολογικές εγκαταστάσεις χαμηλής όχλησης, όπως θεωρούνται πλέον τα ΚΑΝ, ορίζεται ότι η κινητήρια ισχύς τους δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 37 kw και αντίστοιχα η θερμική τους τα 70 kw. Μια ουσιώδη έλλειψη της εν λόγω ΚΥΑ αποτελεί σύμφωνα με την Αρχή και ο μη ακριβής προσδιορισμός του ύψους της καπνοδόχου, που πρέπει να ορίζεται, για να εξετάζεται η απόστασή της από τις γειτνιάζουσες χρήσεις.

Ταυτόχρονα, επισημαίνεται ότι δεν γίνεται αναφορά στα συστήματα φίλτρων, που θα τοποθετηθούν για την συγκράτηση των ρύπων, ούτε στις οριακές τιμές του υδραργύρου ως εκπεμπόμενου ρύπου. Αντίθετα, τονίζεται ότι σε συναφείς οδηγίες, που συντάχθηκαν το 2012 στη Μεγάλη Βρετανία, υπάρχει πρόβλεψη τήρησης εξειδικευμένων πρωτοκόλλων ελέγχου και μετρήσεων των οριακών τιμών αερίων ρύπων, αναλόγως του είδους των εγκαταστάσεων (π.χ. οι τιμές του υδραργύρου καθορίζονται στα 0,05 mg/m³).

Συνεπώς, βάσει των προαναφερόμενων στοιχείων, ο Συνήγορος του Πολίτη προτείνει:

- α) τη νομοθετική πρόβλεψη διαβάθμισης της δυναμικότητας των ΚΑΝ και την ένταξή τους στις αντίστοιχες περιβαλλοντικές κατηγορίες (Α1, Α2, Β) αναλόγως των περιβαλλοντικών τους επιπτώσεων, β) την τροποποίηση των ΚΥΑ 20232/2010 και ΥΑ 152442/2015 και γ) τη συμπλήρωση των οριακών τιμών εκπομπών αερίων ρύπων. Επίσης, η Αρχή επισημαίνει ότι ο χαρακτηρισμός των εγκαταστάσεων ως υψηλής, μέσης και χαμηλής όχλησης πρέπει να συναρτάται με την συνολική ισχύ των

μηχανολογικών εγκαταστάσεων σε συνδυασμό με την ποσοτική τους δυνατότητα ανά ημέρα.

Εν κατακλείδι, επειδή συνήθως η διάγνωση των προβλημάτων έπεται της ολοκλήρωσης του νομοθετικού πλαισίου, το οποίο ειδικά στη χώρα μας δεν έχει μέχρι στιγμής εφαρμοστεί, κρίνεται από την Αρχή ως απαραίτητη η έκδοση ολοκληρωμένης εγκυκλίου, προκειμένου να ακολουθηθεί με ενιαίο τρόπο η διαδικασία αδειοδότησης των ΚΑΝ. Έτσι, μέσω της αρτιότητας και πληρότητας του κανονιστικού πλαισίου, ίσως υπάρξουν πιθανότητες αποσόβησης κινδύνων για το περιβάλλον και την υγεία των κατοίκων.

IV. Χωροθέτηση

Στη χώρα μας, τη ρύθμιση του οικιστικού περιβάλλοντος προβλέπουν οι διατάξεις των παρ. 2 έως 5 του άρθρου 24 του Συντάγματος. Βάσει αυτών απονέμεται η αρμοδιότητα της χωροταξικής οργάνωσης και πολεοδομικής διαμόρφωσης στην κρατική εξουσία, η οποία βάσει των ειδικών κανόνων της επιστήμης προβαίνει σε ορθολογικό σχεδιασμό σύμφωνα με την ιδιομορφία και τις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε περιοχής.

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, σκοπός των νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων που ρυθμίζουν στη χώρα μας τον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, τις χρήσεις γης και τους κανόνες δόμησης, είναι η λειτουργικότητα της οικιστικής ανάπτυξης. Με αυτόν τον τρόπο, εξασφαλίζονται καλύτεροι δυνατοί όροι διαβίωσης, ιδιαιτέρως στις μεγαλουπόλεις. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τη νομολογία¹²⁸, που κατοχύρωσε την αρχή του «πολεοδομικού κεκτημένου», η διοίκηση, κάθε φορά που κρίνει σκόπιμη την τροποποίηση των ισχυουσών πολεοδομικών διατάξεων και των ήδη θεσπισθέντων όρων δόμησης, πρέπει να στοχεύει στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων.

Η τήρηση της ως άνω επιταγής υπόκειται στον οριακό έλεγχο του ακυρωτικού¹²⁹ δικαστή, ο οποίος οφείλει σύμφωνα με τα διδάγματα της κοινής πείρας και της επιστήμης να σταθμίζει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση την επερχόμενη

¹²⁸Βλ. ΣτΕ 10/1988 Ολ.

¹²⁹ Βλ. ΣτΕ 111/2003.

υποβάθμιση του φυσικού και του οικιστικού περιβάλλοντος, π.χ. μείωση ελεύθερων χώρων, χώρων πρασίνου κλπ. Επομένως, ουσιώδη όρο για την βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη αποτελεί η βάσει αντικειμενικών κριτηρίων αναζήτηση εκείνου του μηχανισμού, που θεραπεύει πιο αποτελεσματικά την εκάστοτε πολεοδομική ανάγκη.

Για την επίτευξη των ως άνω στόχων, ο καθορισμός ή η τροποποίηση των χρήσεων γης και των συντελεστών δόμησης πρέπει να συναρτάται με τον σεβασμό και την προστασία του περιβάλλοντος, την υγιεινή, την αισθητική και τη λειτουργικότητα των πόλεων και των οικισμών. Θεωρία και νομολογία συμφωνούν ότι η οικιστική βιωσιμότητα είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου χωροταξικού σχεδιασμού, που θέτει τους μακροπρόθεσμους στόχους της εγχώριας οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Βάσει του ν. 2508/1997 η οικιστική ανάπτυξη πραγματοποιείται, όταν ο πολεοδομικός σχεδιασμός εναρμονίζεται με τις κατευθύνσεις του ιεραρχικά ανώτερου χωροταξικού σχεδιασμού, ο οποίος αποκρυσταλλώνει την αναπτυξιακή πολιτική της χώρας στηριζόμενος στην αρχή της αειφορίας. Λογική συνέπεια των ανωτέρω αποτελεί και η χωροθέτηση των εγκαταστάσεων παραγωγικών δραστηριοτήτων σε περιοχές, που έχουν καθορισθεί εκ των προτέρων¹³⁰ ως περιοχές προοριζόμενες για την ανάπτυξη της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Πράγματι, μόνο με αυτόν τον τρόπο είναι αποτελεσματική η προστασία του φυσικού, οικιστικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος¹³¹.

Ωστόσο, όσον αφορά τους χώρους κοινωφελών εξυπηρετήσεων, έχει κριθεί από τη νομολογία¹³² ότι η έλλειψη πρόβλεψής τους στο ΓΠΣ δεν εμποδίζει τη σχεδιάζουσα διοίκηση να τους ορίσει κατά το δεύτερο στάδιο του πολεοδομικού σχεδιασμού, δηλαδή είτε με την πολεοδομική μελέτη, είτε με την πράξη τροποποίησης του ρυμοτομικού σχεδίου.

Είναι φανερό ότι, τόσο η μεταβολή των χρήσεων γης από τη διοίκηση, όσο και η είσοδος νέων σε μια πόλη, αποτυπώνει την εξέλιξη της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Προφανώς, ο χωρικός σχεδιασμός, είτε κατά την έγκριση, είτε

¹³⁰ Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΣτΕ ο χωροταξικός (και πολεοδομικός) σχεδιασμός πρέπει να προηγείται της δημιουργίας πραγματικών καταστάσεων, ΠΕ 570/1996, 654/1993, Νόμος και Φύση 2 (1994) σ.531 επ.

¹³¹ Βλ. ΣτΕ 4986/2014, ΣτΕ 2885/2014.

¹³² Βλ. ΣτΕ 2980/2005.

κατά την τροποποίησή του πρέπει να διασφαλίζει την τήρηση του θεμελιώδους κανόνα της βελτίωσης του υπάρχοντος φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, π.χ να μην επέρχεται μείωση των κοινόχρηστων¹³³ χώρων μιας περιοχής. Πάντως, σε κάθε περίπτωση είναι δυνατός ο παρεμπίπτον δικαστικός έλεγχος του τυχόν προσβαλλόμενου ΓΠΣ, καθώς η νομολογία¹³⁴δέχεται ότι ο καθορισμός ή η μεταβολή των επιτρεπόμενων χρήσεων σε μια περιοχή αποτελεί κανονιστική διοικητική πράξη.

Το σύγχρονο αίτημα της πολυλειτουργικής πόλης ευνοεί το φαινόμενο της ανάμειξης των χρήσεων γης. Φυσικά, η βιωσιμότητα του ως άνω φαινομένου, εντός της «πυκνής ή συνεκτικής πόλης», εξαρτάται από τη λήψη μέτρων για την απομάκρυνση των οχλουσών χρήσεων από τις κατοικίες και τους χώρους πρασίνου. Ο διαχωρισμός των χρήσεων είναι επιβεβλημένος πρωτίστως για λόγους υγείας και ασφάλειας των κατοίκων (Μέλισσας, 2010:317).

Στην Ελλάδα, η μη συμβατή συνύπαρξη χρήσεων γης, π.χ. η ανάπτυξη οχλουσών δραστηριοτήτων του δευτερογενή και τριτογενή τομέα σε περιοχές του πρωτογενή (π.χ Ελαιώνας Αττικής), επηρεάζει αρνητικά, τόσο την ανάπτυξη κάθε ξεχωριστής δραστηριότητας, όσο και τον πολεοδομικό σχεδιασμό¹³⁵ γενικότερα. Για την αντιμετώπιση του ως άνω φαινομένου τονίζεται ότι απαιτείται η ενεργός συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία εκπόνησης του πολεοδομικού σχεδιασμού (Μέλισσας, 2010:320).

Ακόμη μια συνέπεια της σύγχρονης αστικής πολυλειτουργικότητας είναι και ο μετασχηματισμός του δημόσιου χώρου. Επισημαίνεται ότι η έλλειψη ενός ολοκληρωμένου νομοθετικού πλαισίου για τη διαμόρφωση των δημόσιων χώρων και τη διαχείριση των χρήσεων γης που τους περιβάλλουν, ουσιαστικά ματαιώνει το δημόσιο σκοπό για τον οποίο υπάρχουν, δηλαδή την εξασφάλιση στους πολίτες ενός ποιοτικά καλού βιοτικού επιπέδου. Επίσης, η διαμορφωθείσα κατάσταση διευκολύνει την διάχυση του δημόσιου χώρου, με αποτέλεσμα να είναι διαρκώς εκτεθειμένος στον

¹³³Βλ. ΣτΕ 1507/1997 που ακύρωσε την ΥΑ τροποποίησης του ΓΠΣ του Δήμου Νέας Φιλαδέλφειας, διότι θεώρησε ότι ανατρέπει την ισορροπία του πρασίνου και προβαίνει σε μείωση των κοινόχρηστων χώρων της περιοχής, χωρίς η μείωση αυτή να αντισταθμίζεται πλήρως με άλλη πρόβλεψη της επιχειρούμενης τροποποίησης.

¹³⁴Βλ. ΣτΕ 717/2015.

¹³⁵ Βλ. Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Διεύρυνση προοπτικών ανάπτυξης της περιοχής του Ελαιώνα, Β΄ φάση, τχ. ΙΙ, 2006, σ. 17 επ.

κίνδυνο της αγοράς, που επιβάλλει ιδιωτικές χρήσεις, οι οποίες αντιστρατεύονται τη λειτουργία του δημόσιου χώρου (Μέλισσας, 2010:326-330).

Πράγματι, στις συμπράξεις του δημοσίου με τον ιδιωτικό τομέα (ΣΔΙΤ) κατά το σχεδιασμό, είτε μιας περιοχής ανάπλασης, είτε ενός μεμονωμένου χώρου, παρατηρείται ότι ο ιδιωτικός τομέας εξαρτά τη συνεργασία του με το δημόσιο από το ζήτημα των χρήσεων γης. Συγκεκριμένα, αυτό που διακυβεύεται είναι το εύρος των χρήσεων γης, που θα αξιοποιήσει η ιδιωτική πρωτοβουλία. Από αυτό το γεγονός κρίνεται αν ο επιδιωκόμενος σκοπός της σύμπραξης είναι ο συγκερασμός της οικονομικής ανάπτυξης με την διαφύλαξη της ποιότητας ζωής του πολίτη ή αντίθετα η κάλυψη των αναγκών του επιχειρηματία (Μέλισσας, 2010:339-341).

Οι αντιρρήσεις σχετικά με τη συμβατότητα των νέων χρήσεων¹³⁶ γης με τη φυσιογνωμία και τη λειτουργικότητα του χώρου αποτελούν συχνά αντικείμενο δικαστικής διαμάχης. Έτσι, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και των διοικητικών εφετειών συμβάλλει καθοριστικά στην οργάνωση των χρήσεων γης στον αστικό χώρο. Άμεση συνέπεια αυτού του φαινομένου είναι η εξέλιξη του ρόλου του ακυρωτικού δικαστή, από αυτόν του ερμηνευτή του κανόνα δικαίου, σε παράγοντα θέσπισής του, με σκοπό την ανεύρεση της επιτρεπτής πολεοδομικής ρύθμισης.

Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρ. 35 του ν. 3448/2006, όπως τροποποιήθηκε με τους ν. 4277/2014 και 4368/2016, η χωροθέτηση των Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών επιτρέπεται σε περιοχές, που έχουν καθοριστεί οι χρήσεις γης των άρθρων 5, 6, 7 και 10 του ΠΔ 23.2/6.3.1987 και των άρθρων 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 και 31 του ν. 4269/2014 (του οποίου σημειώνεται ότι τα βασικά άρθρα για τις χρήσεις γης καταργήθηκαν με την παρ.1 του άρθρ. 238 του ν. 4389/2016).

Δυνάμει του ΠΔ 23.2/6.3.1987 τα ΚΑΝ μπορούν να εγκατασταθούν σε περιοχές μη οχλούσας βιομηχανίας – βιοτεχνίας, περιοχές οχλούσας βιομηχανίας- βιοτεχνίας, περιοχές χονδρεμπορίου και περιοχές κοινωνικών εξυπηρετήσεων. Στις εκτός σχεδίου περιοχές, στις οποίες δεν έχουν καθορισθεί χρήσεις γης, έχουν εφαρμογή οι διατάξεις του άρθρου 4 του ΠΔ 24/31.5.1985 και του ΠΔ της 31.3/6.4.1987, καθώς και η διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 6 του ν. 3325/2005. Επίσης, τα ΚΑΟΝ μπορούν να

¹³⁶ Βλ. ΣτΕ 2003/2003 για την ανάπλαση της περιοχής του Ελαιώνα με την τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου των δήμων Αγ. Ιωάννη Ρέντη και Ταύρου και την μεταβολή των χρήσεων γης στην περιοχή.

εγκαθίστανται, είτε στις περιοχές που προβλέπονται στην παρ. 2 του άρθρ. 35 του ν. 3448/2006, όπως αυτό αντικαταστάθηκε με το άρθρ. 48 του ν. 4277/2014, είτε εντός των ΚΑΝ, είτε εντός των νομίμως λειτουργούντων κοιμητηρίων.

Ακολούθως, σύμφωνα με το σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος «Κατηγορίες και Περιεχόμενο Χρήσεων Γης» με το οποίο καθορίζονται νέες κατηγορίες χρήσεων γης σε αντικατάσταση του κεφ. Β' του νόμου 4269/2014, που καταργήθηκε το 2016 (ν. 4389/2016), και με στόχο την προσαρμογή στην σύγχρονη πραγματικότητα των προβλέψεων του ΠΔ 23/2/1987, τα ΚΑΝ και τα ΚΑΟΝ μπορούν να ενταχθούν σε περιοχές κοινωφελών λειτουργιών, σε περιοχές παραγωγικών εγκαταστάσεων χαμηλής και μέσης όχλησης και σε περιοχές με ιδιαίτερη χρήση.

Σε σύγκριση¹³⁷ με το ΠΔ 23/2/1987 προκύπτει ότι δεν προβλέπεται η εγκατάσταση των ΚΑΝ εντός των περιοχών παραγωγικών δραστηριοτήτων υψηλής όχλησης, γεγονός το οποίο περιορίζει τις δυνατότητες εξεύρεσης της περιβαλλοντικά βέλτιστης χωροθετικής λύσης. Αντίθετα, κρίνεται ως θετικότο γεγονός ότι τα ΚΑΝ δεν μπορούν να χωροθετηθούν σε περιοχές εντός των οριοθετημένων οικισμών με πληθυσμό μικρότερο των 2000 κατοίκων (συμπεριλαμβανομένων των οικισμών των προϋφιστάμενων του 1923). Σημειώνεται ότι ο καταργηθείς ν. 4269/2014 επέτρεπε την ως άνω επιλογή, παρά την αντίθετη νομολογία¹³⁸ του ΣτΕ.

Έπειτα, με το άρθρο 139 του νομοσχεδίου¹³⁹ του Υπουργείου Περιβάλλοντος «Έλεγχος και προστασία του δομημένου περιβάλλοντος», (το οποίο έλαβε διευρυμένη στήριξη από ΣΥΡΙΖΑ, ΑΝΕΛ, ΝΔ, Δημοκρατική Συμπαράταξη και Ποτάμι) δυνάμει του οποίου επέρχεται τροποποίηση του ΠΔ για τις χρήσεις γης στον Ελαιώνα¹⁴⁰ ορίζεται ότι : «η χωροθέτηση των Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών

¹³⁷Βλ. Απόψεις και θέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για τα ζητήματα χωροθέτησης κέντρων αποτέφρωσης νεκρών- κοιμητήρια, αριθμός πρωτοκόλλου: 163820/12071-16-03-2017.

¹³⁸ Βλ. ΣτΕ 4952/2014, 3218/2010 Ολ., 2468/2011, 3175/2009, 645/1995, 2769/1998.

¹³⁹Βλ. άρθρ. 139 του ν. 4495/2017, το οποίο τροποποίησε την παρ. 2 του άρθρ. 35 του ν. 3448/2006.

¹⁴⁰ Βλ. www.thepressproject.gr, όπου δημοσιεύθηκαν στις 19/10/2017 τα εξής: «Την έγκρισή της για τη δημιουργία κέντρου αποτέφρωσης νεκρών στον Ελαιώνα έδωσε η Βουλή. Συγκεκριμένα, ψηφίστηκε η ρύθμιση που τροποποιεί το Προεδρικό Διάταγμα για τις χρήσεις γης στον Ελαιώνα και ανοίγει ουσιαστικά το δρόμο για να μπει στην τελική ευθεία η πραγματοποίησή του.

Το οικόπεδο που αναμένεται να κατασκευαστεί το αποτεφρωτήριο νεκρών είναι στον Ελαιώνα, έκτασης περίπου δέκα στρεμμάτων, και το οποίο βρίσκεται σχεδόν δίπλα στο υπό κατασκευή τζαμί με εισοδο από την λεωφόρο Αθηνών. Βάσει της μελέτης που έχει κάνει ο δήμος το αποτεφρωτήριο θα περιλαμβάνει κτιριακές εγκαταστάσεις χιλίων περίπου τ.μ. με κόστος κατασκευής 1,5 εκατ. ευρώ.

Η απόσβεση της επένδυσης, όπως είχε δηλώσει στο παρελθόν η αρμόδια αντιδήμαρχος, θα έχει γίνει σε δύο χρόνια αφού ετησίως περίπου χίλιοι έλληνες μεταφέρονται στην Βουλγαρία προκειμένου να αποτεφρωθούν με κόστος σχεδόν 3.000 ευρώ. Στην Αθήνα, το κόστος αναμένεται να ανέρχεται στα

επιτρέπεται σε περιοχές στις οποίες έχουν καθοριστεί χρήσεις γης των άρθρων 5, 6, 7 και 10 του από 23-2-1987 π.δ/τος, καθώς και σε χώρους κοινωνικών και πολιτιστικών λειτουργιών, οι οποίοι βρίσκονται μέσα στους κοινόχρηστους χώρους της παρ. 8 του άρθρου 3 του από 20-9-1995 π.δ/τος της περιοχής του Ελαιώνα».

Στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου για το σχετικό άρθρο επισημαίνεται ότι: «η δυνατότητα αυτή είναι συμβατή με το νέο υπό έγκριση σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος των χρήσεων γης, σύμφωνα με το οποίο οι κοινόχρηστοι χώροι στον Ελαιώνα με βάση τις υφιστάμενες χρήσεις γης, μπορούν να είναι εν δυνάμει χώροι υποδοχής ΚΑΝ με την ταυτόχρονη προϋπόθεση ότι καλύπτονται οι ανάγκες του ΚΑΝ σε κτίρια και αδόμητους χώρους, με βάση τους ισχύοντες περιορισμούς για τον καθορισμό κοινωνικών λειτουργιών».

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Ρυθμιστικού¹⁴¹ Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας, η ανάδειξη του Ελαιώνα σε περιοχή στρατηγικής σημασίας αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της πολιτικής για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Περιφέρειας. Αντίστοιχα, προβλέπεται ότι με την αξιοποίηση των μεγάλων αποθεμάτων γης στην περιοχή δημιουργούνται ευκαιρίες για άσκηση ολοκληρωμένης πολεοδομικής πολιτικής, με σκοπό την αναδιάρθρωση του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα.

Συγκεκριμένα, ο Δήμος Αθηναίων αποφάσισε να εγκαταστήσει το ΚΑΝ σε ένα δικό του οικόπεδο¹⁴², το οποίο βάσει του ΠΔ 20-9-1995, που αφορά ολόκληρη την περιοχή

500 ευρώ. Σημειώνεται ότι ο Δήμος Αθηναίων είχε ζητήσει ήδη από το Μάρτιο την προώθηση νομοθετικής ρύθμισης για την τροποποίηση του Προεδρικού Διατάγματος, ώστε να ξεμπλοκάρουν οι διαδικασίες. [accessed:16.11.2017]

¹⁴¹Βλ. Τεύχος παρουσίασης του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας/Αττικής 2021, Ιούνιος 2011.

¹⁴² Βλ. www.insider.gr, όπου δημοσιεύθηκαν στις 19.10.2017 τα εξής: «Προχωρούν οι διαδικασίες για την ανέγερση και τη λειτουργία κέντρου αποτέφρωσης νεκρών στον Ελαιώνα, μετά και την πρόσφατη νομοθετική ρύθμιση στη Βουλή. Αυτό δήλωσε ο δήμαρχος Αθηναίων, Γιώργος Καμίνης, στη σημερινή συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου, που είναι σε εξέλιξη. **«Θα βρίσκεται σ' ένα μεγάλο χώρο πρασίνου και θα είναι μηδενική η όχληση»** είπε. **Ο επικεφαλής της Λαϊκής Συσπείρωσης, Νίκος Σοφιανός, διερωτήθηκε γιατί με την πρόσφατη ρύθμιση αποχαρκτηρίστηκε από πράσινο έκταση 20 στρεμμάτων στον Ελαιώνα για το αποτεφρωτήριο, όταν οι κτιριακές εγκαταστάσεις θα καταλαμβάνουν ελάχιστο χώρο, ενώ ο δημοτικός σύμβουλος Χρήστος Τεντόμας, ανέφερόθηκε στις αντιρρήσεις που εκφράζουν οι κάτοικοι των γύρω περιοχών.**

Υπενθυμίζεται ότι την Τετάρτη, η Βουλή άναψε «πράσινο φως» για τη δημιουργία Κέντρου Αποτέφρωσης Νεκρών (ΚΑΝ), μέσω της τροποποίησης του άρθρου 48 του ν. 4277/2014 που περιλαμβάνεται στο άρθρο 139 του νομοσχεδίου για τα αυθαίρετα. Βάσει της μελέτης που έχει κάνει ο δήμος το αποτεφρωτήριο θα περιλαμβάνει κτιριακές εγκαταστάσεις χιλίων περίπου τ.μ. με κόστος κατασκευής 1,5 εκατ. ευρώ. Το όλο θέμα ήδη έχει εγκριθεί ομόφωνα από την Επιτροπή Ποιότητας Ζωής του Δήμου. Η επένδυση θα γίνει με σύμπραξη ιδιώτη και όπως έχει τονίσει η αρμόδια

του Ελαιώνα, έχει χαρακτηριστεί ως «κοινόχρηστο πράσινο». Πρόκειται για το οικοδομικό τετράγωνο 17 στον Ελαιώνα, το οποίο έχει συνολική έκταση 36 στρεμμάτων, εκ των οποίων τα 10 περιλαμβάνουν ελαιόδενδρα. Επίσης, η γειτνίαση του οικοπέδου με χώρο αποθήκευσης τροφίμων (σούπερ μάρκετ Carrefour) και γραφεία μεγάλων οργανισμών (ΟΠΑΠ, Χρηματιστήριο) έχει ήδη προκαλέσει τις αντιδράσεις των περιοίκων, παρά τις σχετικές δηλώσεις του δημάρχου Αθηναίων περί «μηδενικής όχλησης» από την λειτουργία του ΚΑΝ.

Βασικός στόχος¹⁴³ του σχεδιασμού είναι και η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Προς αυτήν την κατεύθυνση προωθούνται πολιτικές μετεγκατάστασης των ρυπαίνουσών χρήσεων σε ειδικές βιομηχανικές ζώνες. Παράλληλα, η ύπαρξη εντός του αστικού χώρου ενός δικτύου περιβαλλοντικά αναβαθμισμένων δημόσιων χώρων πρασίνου για την αναψυχή των πολιτών και την μείωση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα του σχεδιασμού. Δεδομένης της διάσπαρτης δόμησης, ως αποτέλεσμα της έλλειψης χωροταξικών σχεδίων κατά τα παρελθόντα έτη, είναι αναγκαίο να εισάγονται ρυθμίσεις ελέγχου της οικοδομικής δραστηριότητας με σκοπό την προστασία και τη διατήρηση του φυσικού χώρου.

Σύμφωνα με τη νομολογία¹⁴⁴ «οι κοινόχρηστοι χώροι πρασίνου είναι ζωτικής σημασίας παράγοντες του αστικού περιβάλλοντος, διότι αποτελούν το απαραίτητο για την υγεία των ανθρώπων υποκατάστατο του φυσικού περιβάλλοντος». Αν και δεν υπάγονται στο αυστηρό συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο της δασικής προστασίας, ο αποχαρακτηρισμός τους, ως θυσία φυσικού πόρου ένεκα της θεραπείας ενός άλλου δημοσίου συμφέροντος, είναι ανεκτός υπό την προϋπόθεση της τήρησης της νομολογιακής αρχής της αντιστάθμισης¹⁴⁵ ή ανταλλαγής.

Η ως άνω αρχή υπαγορεύει ότι μια «τοπική υποβάθμιση του περιβάλλοντος πρέπει να αντισταθμίζεται από μια αντίστοιχη βελτίωση στο ίδιο οικιστικό σύνολο». Έτσι, αποφεύγεται η ανατροπή της ισορροπίας του χωροταξικού συστήματος και η υποβάθμιση των όρων διαβίωσης των πολιτών. Συνεπώς, «επιτρέπεται να αποχαρακτηρίζεται κοινόχρηστος χώρος πρασίνου και να καθίσταται οικοδομήσιμος

αντιδήμαρχος θα γίνει ανοικτή πρόσκληση ενδιαφέροντος μέσα στους επόμενους μήνες, προκειμένου να αναδειχθεί ο ιδιώτης που θα συνεργαστεί με το δήμο. [accessed: 16.11.2017]

¹⁴³ Βλ. Τεύχος παρουσίασης του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας/Αττικής 2021, Ιούνιος 2011.

¹⁴⁴ Βλ. ΣτΕ 2242/1994, 2002/2003 Ολ., 288/2003.

¹⁴⁵ Βλ. ΣτΕ 4946/1995 Ολ., 3273/1996, 1507/1997.

έναντι αφορισμού ίσης έκτασης οικοδομήσιμου χώρου σε κοινόχρηστο» (Σιούτη, 2011:85-86).

Συνοψίζοντας, η διοίκηση ανταποκρινόμενη στις σύγχρονες απαιτήσεις της εφαρμογής μιας περιβαλλοντικά βιώσιμης χωρικής ανάπτυξης, αναπόφευκτα έρχεται αντιμέτωπη με τα δυσεπίλυτα προβλήματα της σύγκρουσης της προστασίας του περιβάλλοντος με άλλους δημόσιους σκοπούς, που επίσης προστατεύονται από συνταγματικές διατάξεις. Σύμφωνα με τη θεωρία, στις περιπτώσεις που είναι αδύνατη η ικανοποίηση όλων των συμφερόντων, πρέπει μετά από στάθμιση να επιλέγεται η λύση που εξυπηρετεί καλύτερα το γενικότερο συμφέρον. Ενδεχομένως, η εξάρτηση της ανθρώπινης υγείας και ζωής από την ποιότητα των περιβαλλοντικών αγαθών κατά κάποιον τρόπο δικαιολογεί έναν περιβαλλοντικό δικαστικό ακτιβισμό¹⁴⁶ στο μέτρο που η κρατική εξουσία αδυνατεί να προστατεύσει τον πολίτη.

¹⁴⁶ Βλ. ΣτΕ 2242/1994.

Κεφάλαιο 6

Συμπεράσματα

Έχοντας υπ' όψη όλα όσα αναφέρθηκαν στην παρούσα εργασία συμπερασματικά σημειώνουμε τα ακόλουθα:

- Η θεσμοθέτηση της αποτέφρωσης, κατ' επιταγή της τηρούμενης από το κράτος θρησκευτικής ισότητας, εντάσσεται στο προστατευτικό πεδίο του συνταγματικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Η παντελής αγνόηση από μέρους του κοινού νομοθέτη των θέσεων της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, κατέστησε το ισχύον νομικό πλαίσιο “τρωτό” σε μελλοντικό δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας στα σημεία της χωροθέτησης των αποτεφρωτηρίων εντός των ορθόδοξων χριστιανικών κοιμητηρίων, του “νομικού εξαναγκασμού” της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην τέλεση Νεκρωσίμου Ακολουθίας σε τεφροδόχο και στη νομική αντίφαση της καύσης οστών ενταφιασμένου νεκρού.
- Η ταχεία δια πυρός εξαφάνιση του νεκρού σώματος εκλαμβάνεται ως τάση του σύγχρονου ανθρώπου να απωθεί την πραγματικότητα του θανάτου. Αυτό το φαινόμενο της “απόρριψης” των νεκρών διαμέσου της μηχανοποίησης του θανάτου σηματοδοτεί την προοδευτική ιδιωτικοποίησή του, ως γεγονός της ανθρώπινης ύπαρξης. Η παρούσα εξέλιξη έρχεται σε πλήρη αντίθεση προς τη χριστιανική προσέγγιση του θανάτου, ως εκκλησιαστικού γεγονότος, με σωτηριολογικές προεκτάσεις που πηγάζουν από το αναστάσιμο ήθος της χριστιανικής ταφικής παράδοσης.
- Η εξέλιξη του δικαίου στις έννομες τάξεις της Αμερικής και της Ευρώπης έχει οδηγήσει τη νομική σκέψη σε αποδοχή της αναγνώρισης εμπράγματος δικαιώματος οιονεί ιδιοκτησίας στο νεκρό σώμα. Η εν λόγω θεώρηση πλήττει τον πυρήνα της ελευθερίας της αυτοδιάθεσης, ως έκφανσης της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ανθρώπου, διότι ο νόμος δεν εμποδίζει ρητά την υποκατάσταση της βούλησης του θανόντος για την τύχη του λειψάνου του από τρίτα πρόσωπα. Απόρροια του ως άνω φαινομένου αποτελεί η ακμάζουσα εμπορευματική εκμετάλλευση του νεκρού σώματος, είτε υπό το

πρίσμα της ανακυκλώσεώς του για οικολογικούς σκοπούς, είτε για την δημιουργία υλικών αντικειμένων.

- Παρά τις εμπεριστατωμένες διεθνείς επιστημονικές έρευνες σχετικά με τη ρύπανση του ατμοσφαιρικού αέρα από εκπομπές τοξικών αερίων κατά τη διαδικασία της αποτεφρώσεως, το ισχύον νομικό πλαίσιο στην Ελλάδα αποδεικνύεται ανεπίκαιρο και ελλιπές, ιδίως ως προς τη μέτρηση των οριακών τιμών εκπομπών ανά ημέρα, αλλά και την αποσιώπηση της μέτρησης του υδραργύρου, του οποίου τα συνεχώς αυξανόμενα ποσοστά εκπομπών έχουν ήδη προκαλέσει σοβαρά προβλήματα υγείας σε κατοίκους της Ευρώπης, αλλά και παγκοσμίως.
- Ο χαρακτηρισμός των αποτεφρωτηρίων ως μηχανολογικών εγκαταστάσεων παροχής υπηρεσιών χαμηλής όχλησης, έχει ως αποτέλεσμα την αποσύνδεση της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων από τη σύνθετη διοικητική ενέργεια της περιβαλλοντικής τους αδειοδότησεως. Αυτό το γεγονός μαρτυρεί την αστοχία της κανονιστικώς δρώσας διοίκησης, ως προς την εφαρμογή των περιβαλλοντικών αρχών της πρόληψης και της προφύλαξης, δεδομένης της αυξανόμενης διασυννοριακής ρύπανσης. Η αντίθεση του νομικού πλαισίου προς το κοινοτικό και διεθνές δίκαιο για την προστασία του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας από την ατμοσφαιρική ρύπανση θα αξιολογηθεί νομολογιακά.
- Η ανάμειξη των χρήσεων γης στον αστικό χώρο, ως απόρροια του σύγχρονου μοντέλου της συνεκτικής πόλης, έχει ως συνέπεια τη νομιμοποίηση της εγκατάστασης των αποτεφρωτηρίων σε περιοχές κοινωφελών λειτουργιών, που βρίσκονται εντός κοινόχρηστων χώρων. Η χωροθέτηση του πρώτου αποτεφρωτηρίου στην Αθήνα σε κοινόχρηστο χώρο πρασίνου στην περιοχή του Ελαιώνα υποβαθμίζει την ποιότητα των όρων διαβίωσης των περιοίκων, θέτοντας συνάμα σε κίνδυνο την υγεία τους. Εναλλακτικά, η χωροθέτησή τους σε περιοχές παραγωγικών δραστηριοτήτων υψηλής όχλησης, π.χ. χολούσας βιομηχανίας-βιοτεχνίας, θα συνέτεινε στην αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος και στη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας.

Α'. Ελληνική

Ανδρόνικος Μανόλης, Οι παλαιότερες καύσεις νεκρών στην Κρήτη, πεπραγμένα Β' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου, 1967.

Ανδρουτσόπουλος Γεώργιος και Βασίλειος Μάρκος, Νομοθετικές παλινωδίες περί την καύση των νεκρών, νομικό περιοδικό «Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου», τεύχος 1/2016.

Αντωνίου Θεοδώρα, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975, Έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010.

Αριές Φιλίπ, Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος, τομ. II, μετάφραση Θ. Νικολαΐδη, Έκδ. Εστία, Αθήνα 2006.

Βατικανό, Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, Έκδ. Κάκτος, Αθήνα 1996.

Βλαχόπουλος Σπύρος, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017.

Βοσνιάδου Σ., Α.-Σ. Αντωνίου, Ζ. Μπαμπλέκου, Μ. Δαφέρμος, Η. Μπεζεβέγγης, Μ. Ζαφειροπούλου κ.ά., Ψυχολογία, Έκδ. Gutenberg, Αθήνα 2012.

Βούλγαρης Ευγένιος, Σχεδιάσμα περί ανεξιθρησκείας, ήτοι περί ανοχής των ετεροθρήσκων, Έκδ. Νεκταρίου Κεφαλά, Μητροπολίτου Πενταπόλεως, Αλεξάνδρεια 1890.

Γαλανόπουλος Μελέτιος, (Μητρ. Κυθήρων), Γιατί ταφή και όχι καύση νεκρών; Αθήνα 1962.

Γαλλής Κωνσταντίνος, Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία, Έκδ. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1982.

Γιαννουλάτος Αναστάσιος, (Αρχιεπ. Αλβανίας), Μορφαί Αφρικανικού Τελετουργικού, Αθήνα 1972 (3^η έκδ. 1981).

Γρανίτσας Ανδρέας, Γενική Βιολογία- Γενετική, τρίτος τόμος, Έκδ. Παρατηρητής, Αθήνα 1986.

Δαγτόγλου Πρόδρομος, Ατομικά Δικαιώματα Β', Έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2005.

Δελτίο τύπου Ευρωπαϊκής Επιτροπής: «Η ΕΕ προστατεύει τους πολίτες από τον τοξικό υδράργυρο και ανοίγει τον δρόμο για παγκόσμια δράση», Βρυξέλλες 18 Μαΐου 2017.

Δημητρόπουλος Ανδρέας, Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα, Νομικό Βήμα 1980,τ.28.

Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα Β' Έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2008.

Δρίτσας Δημήτριος, Μόσχος Δημήτριος, Παπαλεξανδρόπουλος Στυλιανός, Χριστιανισμός και θρησκευματα, Β' Γενικού Λυκείου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Έκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999.

Εκκλησία περιοδικό, τεύχος 5^ο 2010.

Εκκλησιαστική Παρέμβαση περιοδικό, τεύχος 120^ο 2006.

Θεός και θρησκεία περιοδικό, τεύχος 1^ο 1999.

Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, πρακτικά ημερίδας «Η καύση των νεκρών» (Συνοδική Επιτροπή Δογματικών και Νομοκανονικών Ζητημάτων), 2000.

Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Διεύρυνση προοπτικών ανάπτυξης της περιοχής του Ελαιώνα, Β' φάση, τχ. II, 2006.

Κάτσος Κ., Μωραΐτης Κ., Σπηλιοπούλου Χ., Ιατροδικαστικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά την εφαρμογή της αποτέφρωσης των νεκρών στην Ελλάδα, Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας, Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ, 2015.

Κένεθ Κλάους, Θεοί, Είδωλα, Γκουρού, Έκδ. εν πλώ, Αθήνα 2016.

Κεφαλάς Νεκτάριος (Μητρ. Πενταπόλεως), Χριστιανική ηθική, Έκδ. Νεκταρίου Παναγόπουλου, Αθήνα 1992.

Κιτσίκης Δημήτριος, Η τρίτη ιδεολογία και η Ορθοδοξία, Έκδ. Ακρίτα, Αθήνα 1990.

Κονιδάρης Ιωάννης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, (τρίτη έκδοση), Έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα –Θεσσαλονίκη 2016.

Κορναράκης Ιωάννης, Ψυχοδυναμικά δρώμενα στην πορεία της αγιότητας, Έκδ. «ΤΗΝΟΣ», Αθήνα 2010.

Κουτσελίνης Αντώνης, Ιατροδικαστική, Έκδ. Γρηγόριος Παρισιανός, Αθήνα 1989.

Μακρής Σπύρος, Το ζήτημα της καύσεως των νεκρών, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 9^{ος}, Έκδ. Μαρτίνου, Αθήνα 1966.

Μαρτσούκου Ελένη, Η καύση των νεκρών, περιοδικό Νομική Επιθεώρηση ΙΑ', τ. 25-26, Έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2003.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Η'.

Μέλισσας Δημήτριος, Οι χρήσεις γης, το γενικό πολεοδομικό σχέδιο και η ζώνη οικιστικού ελέγχου, Έκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2010.

Νταβίντ Νελ Αλεξάνδρα, Η μύηση στο Θιβέτ, Έκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1979.

Μίλας Νικόδημος (Επισκόπου Ζάρας της Δαλματίας), Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, Έκδ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1906.

Νικολαΐδης Απόστολος, Δόγματα και Κοινωνία, Σχεδιάσμα Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού, Έκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2009.

Ντάντης Στέλιος, Απειλητικά εκφράσεις εις τας ελληνικάς επιτιμίες παλαιοχριστιανικάς επιγραφάς. Επιγραφική συμβολή εις την έρευναν πλευρών του παλαιοχριστιανικού βίου, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1983.

Παπαθανασόπουλος Γεώργιος, Από την ανεξιθρησκεία του Διατάγματος των Μεδιολάνων στη σημερινή θρησκευτική ελευθερία, Έκδ. «ΤΗΝΟΣ», Αθήνα 2015.

Παπαμιχαήλ Γρηγόριος, Καύσις ή ενταφιασμός; Εκκλησιαστικός Φάρος (περιοδικό) τόμος 9^{ος}, Αλεξάνδρεια 1912.

Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 23^{ος}.

Σαρπάκης Ευάγγελος, διδακτορική διατριβή με θέμα: Η παρουσία κερατινόφιλων μυκήτων στο χώμα των νεκροταφείων, τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1983.

Σαχάρωφ Σωφρόνιος, Οψόμεθα τον Θεόν καθώς εστί, Έκδ. Ιερά Σταυροπηγιακή Μονή Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ Αγγλίας 2014.

Σιούτη Γλυκερία, Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος, Έκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011.

Σταθόπουλος Μιχάλης, Μελέτες Ι, Γενική Θεωρία του Δικαίου, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δικαστική εξουσία και Σύνταγμα, Έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007.

Συνήγορος του Πολίτη (Ανεξάρτητη Αρχή), Απόψεις και θέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για τα ζητήματα χωροθέτησης κέντρων αποτέφρωσης νεκρών- κοιμητήρια, αριθμός πρωτοκόλλου: 163820/12071-16-03-2017.

Σωζομενός, Εκκλησιαστική Ιστορία, τομ. 5, 16.

Τατάγια Μαρία, Διοίκηση και Διαχείριση Κοιμητηρίων, Έκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2009.

Τζέρπος Δημήτριος (Πρωτοπρ.), Ο ιεραποστολικός χαρακτήρας της χριστιανικής λατρείας και η καύση των νεκρών, Λειτουργική ανανέωση, Δοκίμια λειτουργικής αγωγής κλήρου και λαού, Έκδ. «ΤΗΝΟΣ», Αθήνα 2001.

Τζέρπος Δημήτριος(Πρωτοπρ), Το τελευταίο μυστήριο, Η Νεκρώσιμη Ακολουθία και η καύση των νεκρών, Έκδ. Ουρανός, Αθήνα 2012.

Τσαντήλας Ιωάννης, Εκκλησιαστική ταφή ή αποτέφρωση, Έκδ. Σταμούλης, Αθήνα 1999.

Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας, «Στρατηγικές και προτεραιότητες του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας/Αττικής 2021, Τεύχος παρουσίασης του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας/Αττικής 2021, Ιούνιος 2011.

Φειδάς Βλάσιος Εκκλησιαστική Ιστορία, τομ. Α΄, Αθήνα 1998.

Φουντούλης Ιωάννης, Νεκρώσιμα Τελετουργικά, Έκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002.

Χατζηφώτης Ιωάννης, Ορθοδοξία και λαϊκές δοξασίες, Έκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Χρυσόγονος Κώστας, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

Β. Ξενογλώσση

BarryMatthew, Metal residues after cremation, British Medical Journal 308, 1994.

Christodoulou,N. Konstantinos, Burial, cremation or transplantation?Reflections on legal and ethical problems in the framework of civil law doctrine,Int.J. Human Rights and Constitutional Studies, Vol 4, No12016.

Conway Heather, Dead but not buried, Bodies, Burial and Family Conflicts, 23 Legal Studies 423,452, Newcastle University, Conflicts based on religious beliefs,2003.

Cuevas J. Bryan andJacqueline I. Stone, The Buddhist Dead, Practices, Discourses, Representations, Kuroda Institute, Studies in East Asian Buddhism 20, University of Hawai'i Press, Honolulu2007.

Dod Rodriguez Eloisa, Ashes to ashes, comparative law regarding survivors' disputes concerning cremation and cremated remains, Florida International University of Law, 2008.

HanChristina, Cremation and Body Burning in Five Dynasties China, University of Toronto, The Journal of Chinese Studies, no.55 2012.

Herder Freiburgund und Basel,Die kirchliche Begräbnisfeier in der Katholischen Bistümern des deutschen Sprachgebots, 2004.

Hogland William K.H., Usefulness of selenium for the reduction of mercury emission from crematoria, Journal of Environmental Quality, vol. 23/6, 1994.

KommanaKarteeK, Pollution in river Ganga, problems and prospects in Varanasi India,Degree Project for master's program in Water System Technology, Department of Land and Water Resources Engineering, Royal Institute of Technology (KTH) SE-100 44 STOCKHOLM, Sweden 2011.

Lin- Chi Wang, Wen – Jhy Lee, Wei- Shan Lee, Guo Ping Chang- Chien and Perng – Jy Tsai, Characterizing the Emissions of Polychlorinated Dibenzo-p-dioxins and Dibenzofurans from Crematories and their impacts to the Surrounding Environment, Environ. Sci. Technol. 2003, 37 (1) p.62-67 DOI: 10.1021/es0208714, Publication Date (WEB): November 22 2002.

Mari Montse, Domingo L. Jose', Toxic emissions from crematories: A review, Environment International Laboratory of Toxicology and Environmental Health, School of Medicine, IISPV, "Rovira i Virgili" University, SantLlorens 21, 43201 Reus, Catalonia, Spain, Environmental Engineering Laboratory, ETSEQ, "Rovira i Virgili" University, Av. Països Catalans 26, 43007 Tarragona, Catalonia, Spain 2009.

Marius Rotar Attitudes towards cremation in contemporary Romania, *Mortality* 2015, 20:2, 145-162, DOI: 10.1080/13576275.2014.989825.

Mathijssen Brenda, The ambiguity of human ashes: Exploring encounters with cremated remains in the Netherlands, *Death Studies* 2017, 41:1, 34-41, DOI:10.1080/07481187.2016.1257882.

Niescnmibt, Effects of mercury release from amalgam dental restorations during cremation on soil mercury levels of three New Zealand crematoria, *Bulletin of Environmental Contamination and Toxicology*, journal volume 58/5, United States 1997.

Roesermueller W.O., Καύση ή ενταφιασμός; Το σύγχρονο πρόβλημα για τους νεκρούς μας, Έκδ. Βιβλιοθήκη του Ρόδου 1988, μετάφρ. Γ. Στουραϊτης.

Rumble H., Troyer, J., Walter T. and Woodthorpe K., (2014) Disposal or dispersal?: Environmentalism and final treatment of the British dead, *Mortality*, 19 (3). pp. 243-260, University of Bath 2014.

Santarsiero A. Settimo G., Cappiello G., Viviano G., Dell'Andrea E., Gentilini L. Urban crematoria pollution related to the management of the deceased, Istituto Superiore di Sanita', Dipartimento Ambiente e Prevenzione Primaria, Viale Regina Elena n.299-00161 Roma Italy, ARPAV-Dipartimento Venezia, via della Montagnola n.2, Mestre-Venezia Italy, MED-MED Onlus, Medicina e Mediterraneo, Via Annia Faustina n.15-00153 Roma Italy, *Microchemical Journal* 79 2005.

Smith T.O., Gitsham P., Donell S.T., Rose D., Hing C.B., The potential dangers of medical devices with current cremation practices, Faculty of Medicine and Health Policy, University of East Anglia, Norwich NR4 7TJ, UK, Formerly Middlesbrough Council, Middlesbrough, UK, St George's Hospital, London, UK, *European Geriatric Medicine* 3 2012.

Takeda Nobuo, Takaoka Masaki, Fujiwara Takeshi, Tokeyama Hisayuki, Eguchi Shoji, PCDDs/DFs emissions from crematories in Japan, *Environmental Engineering*, Graduate School of Engineering Kyoto University Japan, Japan Society of Environmental Crematory 6-3 Miyamoto Kawasaki-ku, Kawasaki 210 0004 Japan, *Chemosphere* 40, 2000, 575-586.

www.cremation.gr/creWorld [accessed: 10.09.2017].

<http://www.cremationinfo.com/cope/historyhtml> [accessed: 10.09.2017].

www.newspost.gr. [accessed: 12.09.2017].

www.truememorial.gr [accessed: 15.09.2017].

www.e-zine.gr [accessed: 12.09.2017].

<http://ikivotos.gr> [accessed: 11.09.2017].

www.curia.gr [accessed: 16.09.2017].

www.ert.gr [accessed: 16.09.2017].

<http://www.cremation.gr> [accessed: 20.09.2017].

www.eleftherostypos.gr [accessed: 21.09.2017].

www.dogma.gr [accessed: 24.09.2017].

www.athina984.gr [accessed: 26.09.2017].

http://www.imml.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=290:apotefrosi-nekrwn&catid=19:2012-01-29-11-12-07 [accessed: 17.10.2017]

<http://www.rodiki.gr/article/142411/rypansh-apo-barea-metalla#ixzz4vFMD9G2t> [accessed: 12.10.2017].

<http://www.sevenponds.com/after-death/environmental-impact-of-death> [accessed: 09.10.2017].

<http://www.ejnet.org/crematoria/reindl.pdf> [accessed: 17.10.2017].

<http://www.calgarymemorial.com/effect-of-cremation-on-environment.html> [accessed: 11.10.2017].

www.eurocrematoria.eu. [accessed: 15.10.2017].

www.thepressproject.gr [accessed: 16.11.2017].

www.insider.gr [accessed: 16.11.2017].

www.aftodioikisi.gr/diethni/kratiki-epidotisi-gia-apotefrosi-nekron/ [accessed: 10/01/2018].